

Landbouw in PARK21

Analyse van de effecten voor de landbouw
van de inrichting van PARK21 in de Haarlemmermeer

LEI

WAGENINGEN UR

Landbouw in PARK21

Analyse van de effecten voor de landbouw
van de inrichting PARK21 in de Haarlemmermeer

Kees de Bont
Youri Dijkxhoorn
Gabe Venema
Theo Vogelzang
Arjan Wisman

LEI-rapport 2011-025
April 2011
Projectcode 2275000161
LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag

Het LEI kent de volgende onderzoeksvelden:

Sector & Ondernemerschap

Regionale Economie & Ruimtegebruik

Markt & Ketens

Internationaal Beleid

Natuurlijke Hulpbronnen

Consument & Gedrag

Landbouw in PARK21; Analyse van de effecten voor de landbouw van de inrichting PARK21 in de Haarlemmermeer

Bont, K. de, Y. Dijkxhoorn, G. Venema, Th. Vogelzang en A. Wisman

LEI-rapport 2011-025

ISBN/EAN: 978-90-8615-506-4

81 p., fig., tab., bijl.

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van Gemeente Haarlemmermeer.

Foto omslag: Kees van der Veer

Bestellingen

070-3358330

publicatie.lei@wur.nl

© LEI, onderdeel van Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek, 2011
Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Het LEI is ISO 9001:2008 gecertificeerd.

Inhoud

	Woord vooraf	7
	Samenvatting	8
	S.1 Belangrijkste uitkomsten	8
	S.2 Overige uitkomsten	10
	S.3 Methode	10
	Summary	11
	S.1 Key findings	11
	S.2 Complementary findings	13
	S.3 Methodology	13
1	Inleiding	14
	1.1 Aanleiding	14
	1.2 Probleemstelling	14
	1.3 Doelstelling en methodiek	14
	1.4 Aanpak en afbakening	15
	1.5 Leeswijzer	16
2	Huidige positie landbouw in het gebied	17
	2.1 Inleiding	17
	2.2 Landbouw in het gebied	17
	2.3 Conclusies structuuronderzoek landbouw	27
	2.4 Sterke en zwakke punten	28
	2.5 Betekenis landbouw	30
3	Toekomst landbouw in het gebied	32
	3.1 Inleiding	32
	3.2 Deelgebieden en grondgebruik	33
	3.3 Mogelijkheden landbouw in PARK21	34
	3.4 Hoe krijgt het vorm?	39
	3.5 Enkele afsluitende opmerkingen	42
4	Toekomstscenario's	43

5	Slotbeschouwing en conclusies	50
	Literatuur en websites	54
	Bijlagen	
1	Notitie CLM	56
2	Lijst van geraadpleegde organisaties en personen	80
3	Deelnemers informatie- en discussieavonden LER PARK21 en Quickscan kansen multifunctionele landbouw	81

Woord vooraf

In een verstedelijkende omgeving verandert de positie van de landbouw. In plaats van alleen de traditionele, voor de agrarische ondernemers duidelijke functie van voedselproducent krijgt de landbouw een veelzijdige, maar in sommige opzichten wat onduidelijke rol. Dit geldt extra wanneer de inrichting van het gebied waar de landbouwer werkzaam is letterlijk en figuurlijk op de schop wordt genomen; de bedrijven dreigen dan hun bestaansbasis te verliezen. De vraag is vervolgens wat het effect van zo'n verandering is voor de landbouw. Op verzoek van de gemeente Haarlemmermeer heeft LEI, onderdeel van Wageningen UR, deze analyse uitgevoerd voor de totstandkoming van het geplande landschapspark PARK 21. In samenhang daarmee is, in samenwerking met CLM Advies, in dit rapport afzonderlijk ingegaan op de mogelijkheden van multifunctionele landbouw.

Voor de uitvoering van dit onderzoek hebben interviews plaatsgevonden met diverse betrokkenen in en rond het gebied. De voorlopige resultaten zijn gevalideerd in een door de gemeente Haarlemmermeer georganiseerde bijeenkomst met een aantal van deze personen. Hun medewerking en inbreng werden zeer op prijs gesteld, evenals de inhoudelijke inbreng van de Dienst Landelijk Gebied (EL&I). De auteurs bedanken voorts de vertegenwoordigers van de gemeente voor hun enthousiaste en deskundige begeleiding.

Prof.dr.ir. R.B.M. Huirne
Algemeen Directeur LEI

Samenvatting

S.1 Belangrijkste uitkomsten

Het aantal landbouwbedrijven dat in het gebied van plan PARK21 toekomstmogelijkheden heeft zal veel lager zijn dan het huidige aantal bedrijven.

De terugloop wordt sterk bepaald door de mate waarin kansen voor multifunctionele landbouwactiviteiten worden opgepakt.

Op basis van het onderzoek, waarbij de inbreng van de betrokkenen een belangrijke rol gespeeld heeft, zijn een tweetal scenario's opgesteld als uitersten voor de toekomst van de landbouwbedrijven in het gebied (tabel S.1). In beide varianten is uitgegaan dat zowel het waterbeheer als de inrichting zodanig zal zijn ingevuld dat het mogelijk blijft de huidige akker- en tuinbouwgewassen te blijven verbouwen.

In de eerste variant blijven de landbouwbedrijven het accent leggen op het telen van akkerbouwgewassen en op een aantal bedrijven ook van bloemen. Multifunctionele landbouwactiviteiten krijgen, ondanks de komst van PARK21, geen extra aandacht op de bedrijven. Het aantal in het gebied gevestigde bedrijven dat na de inrichting van PARK21 nog functioneert, is minder dan de helft van het huidige aantal. In de tweede variant worden naast agrarische activiteiten de mogelijkheden van verbreding via multifunctionele landbouwactiviteiten sterk omarmd. Veel bedrijven weten een of meer vormen van multifunctionele landbouw te benutten in combinatie met akkerbouw, tuinbouw en of vee op het bedrijf. In deze variant kunnen er meer bedrijven in het gebied worden voortgezet. Hierdoor kunnen er in de toekomst ook meer mensen op de landbouwbedrijven werkzaam zijn.

Tabel S.1		Landbouw in PARK21, huidige situatie en twee varianten		
	Huidige situatie	Variante 1: Voortzetting huidige landbouw	Variante 2: Vernieuwing van landbouwbedrijven	
Netto areaal (netto)	800 ha	400 ha	400 ha (50%)	
Aantal bedrijven binnen het gebied	22	8-10	15	
Aantal bedrijven van buiten het gebied	16	enkele grondgebruikers	enkele grondgebruikers	
Werkgelegenheid	50 aje	25 aje	50 aje	
Activiteiten	Akkerbouw, tuinbouw (bloemen), werk buiten de bedrijven, weinig verbreding	Akkerbouw, uitbreiding van de tuinbouw (bloemen), werk buiten de bedrijven, weinig verbreding	Veel verbreding (stadslandbouw), grondgebruik akkerbouw, tuinbouw (bloemen, groenten, fruit), meer vee, groenbeheer PARK21	
Toegevoegde waarde in de keten	8 mln. euro	4 mln. euro	6-7 mln. euro	
Werkgelegenheid (inclusief keten)	110 aje	55 aje	80 aje	

Op basis van de beschikbare informatie over de mogelijke inrichting van het gebied PARK21 zijn nog geen harde conclusies over de effecten voor de landbouw vast te stellen. Masterplan PARK21 is geen volledig vastgestelde blauwdruk voor een parklandschap, maar een verbeelding van een mogelijk eindbeeld en een ontwikkelingsstrategie hoe dat tot stand kan komen. Er bestaan dan ook onzekerheden over onder meer de uiteindelijke inrichting en de voor de uitvoering van de plannen benodigde tijdsperiode. Hierdoor zijn er veel onzekerheden bij de agrarische ondernemers en hun gezinnen in het gebied en staat bedrijfsontwikkeling op een laag pitje. Hun strategische keuzes zijn uiteindelijk in sterke mate bepalend hoe de landbouw binnen PARK21 er uit gaat zien.

S.2 Overige uitkomsten

De gemeente Haarlemmermeer en het Hoogheemraadschap Rijnland (HHR) dragen een belangrijke verantwoordelijkheid voor de inrichting (verkaveling, bereikbaarheid, veiligheid) en het waterbeheer in het toekomstige gebied PARK21, en daarmee voor de voorwaarden van de land- en tuinbouw in het gebied.

De gemeente Haarlemmermeer kan in gesprekken met ondernemersgezin- nen de betrokkenheid van ondernemers bij de planvorming en -ontwikkeling van PARK21 vergroten, en de onzekerheid bij velen kunnen verminderen.

Het verdient aanbeveling de ontwikkelingen en perspectieven van bedrijven in PARK21 meer te relateren aan de structuurontwikkeling en de perspectieven van de landbouw in de Haarlemmermeer als geheel.

Het grondbeleid speelt een belangrijke rol in de ontwikkeling enerzijds en mogelijke beëindiging of verplaatsing anderzijds van de huidige landbouwbedrij- ven in het gebied. Onder de bedrijven die uit het gebied moeten bevinden zich weinig potentiële stoppers. De hoogte van de te ontvangen prijs voor eigen grond speelt een belangrijke rol in de financiële ruimte van potentiële verplaat- sers, en daarmee in de mogelijkheden elders een perspectiefvol bedrijf op te bouwen.

Voor het ontwikkelen van bepaalde vormen van multifunctionele landbouw kan het essentieel zijn dat bestemmingsplannen daartoe ruimte geven.

S.3 Methode

De gemeente Haarlemmermeer heeft LEI gevraagd de consequenties voor het bestaande landbouwgebied van de ontwikkeling van het landschapspark PARK21 te onderzoeken.

Geanalyseerd zijn de bestaande situatie en de perspectieven van de land- bouw en de directe en indirecte effecten van de functiewijziging van het gebied. Voor de analyses is onder meer gebruik gemaakt van de inzichten van betrok- ken agrariërs.

Summary

Agriculture in PARK21: analysis of the effects of the design of the Haarlemmermeer PARK21 on agriculture

S.1 Key findings

The number of farms in the PARK21 plan area with future prospects will be much lower than the current number of farms.

The decline in the number of farms will largely be determined by the degree to which farmers make use of the opportunities for multifunctional agriculture.

The results from the study, in which the contribution from the farmers involved had an important role, were used to draw up two scenarios to serve as extremes for the future of farms in the region (Table S.1). Both variants assume that both the water management and design have no effect on the feasibility of the cultivation of the current arable and horticultural crops.

In the first variant the farms continue to place the emphasis on the cultivation of arable crops and, at a number of farms, of flowers. Notwithstanding the development of PARK21, the farms do not devote additional attention to multifunctional agricultural operations. The number of farms in the region remaining in operation after the development of PARK21 is less than half the current number. In the second variant the farms make full use of the opportunities for the expansion of multifunctional agriculture to supplement their agricultural operations. Many farms succeed in making use of one or more forms of multifunctional agriculture in combination with arable farming, horticultural operations and/or animal husbandry. More farms will be able to continue operations in this variant, as a result of which more jobs will be available in the agricultural sector.

Table S.1 Agriculture in PARK21, current situation and two variants			
	Current situation	Variant 1: Continuation of current agricultural operations	Variant 2: Farm innovations
Net area	800 ha	400 ha	400 ha (50%)
Number of farms in the region	22	8-10	15
Number of farms outside the region	16	A few land users	A few land users
Employment	50 ALU*	25 ALU	50 ALU
Operations	Arable farming, horticulture (flowers), work off the farm, little expansion	Arable farming, expansion of horticulture (flowers), work off the farm, little expansion	A great deal of expansion (urban agriculture), use of land for arable farming, horticulture (flowers, vegetables and fruit), more cattle, green space management in PARK21
Added value in the chain	8m Euros	4m Euros	6-7m Euros
Employment (including the chain)	110 ALU	55 ALU	80 ALU
* ALU = Annual Labour Unit.			

The information currently available about the possible design of PARK21 is insufficient to arrive at hard conclusions about the effects of the park's development on agriculture. The master plan for PARK21 is not a fully specified blueprint for a park landscape, but rather an outline of a possible design of the plan and a development strategy for the ultimate park. Consequently, there is uncertainty about issues such as the ultimate design of the park and the time required for the implementation of the plans. This turn gives cause to many uncertainties for the farmers in the region and their families, and has resulted their decision to put the development of their farms on hold. Their strategic decisions will largely determine the magnitude and form of agriculture in PARK21.

S.2 Complementary findings

The Municipality of Haarlemmermeer and the *Hoogheemraadschap Rijnland* (HHR) higher water board bear the major responsibility for the design (division of land, accessibility and safety) and water management of PARK21 and, consequently, for the conditions governing agricultural and horticultural operations in the redeveloped region.

The Municipality of Haarlemmermeer can hold discussions with farming families to both increase the entrepreneurs' involvement in the planning and development of PARK21 and alleviate the uncertainties of many farmers in the region.

It is recommended that the development of and prospects for farms in PARK21 should be brought more into relationship with the structure development and the prospects for agriculture in the Haarlemmermeer region as a whole.

The land policy plays an important part in the development of or the potential termination or relocation of the current farms in the region. The farmers who will need to move from the region include few farmers who may decide to terminate their operations: the price farmers receive for their land plays an important part in the financial scope available to potential relocators and, consequently, in the opportunities to set up a farm with prospects outside the region.

The development of specific forms of multifunctional agriculture may be dependent on the zoning plans' provision of sufficient scope for these forms.

S.3 Methodology

The Municipality of Haarlemmermeer requested that LEI carry out a study of the consequences of the development of the PARK21 landscape park for the existing agricultural region.

The study encompassed an analysis of the existing situation, the prospects for agriculture and the direct and indirect effects of changes in the function of the region.

The information used for the analyses included the insights of the farmers involved.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

De gemeente Haarlemmermeer ontwikkelt geleidelijk het plan PARK21 om in de toekomst te komen tot een landschapspark tussen Hoofddorp en Nieuw-Vennep. Dit brengt een bestemmingswijziging met zich mee voor een gebied van (bruto) ongeveer 1.000 ha dat nu in agrarisch gebruik is. Gezien de verandering voor dit gebied wil de gemeente Haarlemmermeer inzicht in de directe effecten van de bestemmingswijziging op de bedrijfsvoering en het perspectief van de huidige agrarische bedrijven in het gebied.

1.2 Probleemstelling

Er is bij de gemeente, de agrarische sector en andere relevante partijen onvoldoende inzicht in de effecten van het plan PARK21 voor de landbouw in het gebied en dus ook voor de actieve agrariërs en hun bedrijven. Er bestaat daarom behoefte aan een rapportage om deze gevolgen inzichtelijk te maken.

1.3 Doelstelling en methodiek

Het onderzoek brengt de actuele situatie van de landbouw in het gebied in beeld en laat zien wat (mogelijk) de te verwachten effecten zijn van de ontwikkeling van PARK21 voor de huidige agrarische ondernemers in en rond het gebied, en hoe hun toekomstperspectief er naar verwachting uit zal (kunnen) zien.

Voor het toekomstperspectief wordt uitgegaan van de (huidige) informatie over de ontwikkelingsstrategie van PARK21, waarin een aantal deelgebieden wordt onderscheiden (leisurepark, respectievelijk recreatieplas en recreatievoorzieningen, resp. gebied met agrarische transformatie, resp. gebied met sportcomplex). Deze informatie impliceert onder meer dat in de toekomst in een deel van PARK21 agrarisch grondgebruik mogelijk blijft. Naast de gangbare landbouw in een bepaald deel van PARK21 gaat het volgens de huidige plannen ook om 'stadslandbouw'. Bij het beschrijven van het toekomstperspectief wordt uitgegaan van de (te verwachten) eindsituatie van het gebied, ook al zal het realiseren ervan nog meer dan 10 jaar vergen.

1.4 Aanpak en afbakening

Het onderzoek bestond uit de volgende 3 hoofdonderdelen:

1. zicht geven op de bestaande agrarische situatie in het plangebied. Het gaat hierbij vooral om de structuur van de landbouwbedrijven, de economische positie van de bedrijven en de mogelijke perspectieven bij ongewijzigde gebiedssituatie;
2. zicht geven op de directe effecten van de functiewijziging in het plangebied. Wat betekent PARK21 voor het aantal agrarische bedrijven in het gebied (agrarische productie en multifunctioneel) en de structuur ervan (omvang, werkgelegenheid);
3. zicht geven op de indirecte effecten voor de overblijvende agrarische bedrijven. Wat betekent PARK21 voor de bedrijfsvoering, verkaveling, bereikbaarheid, samenwerking op deze overblijvende agrarische bedrijven.

Voor het in kaart brengen van de huidige situatie is gebruik gemaakt van de beschikbare gegevens van de Landbouwtelling (de meeste gegevens zijn van het jaar 2009), aangevuld met gegevens van LEI en DLG. Om de perspectieven van de landbouw in de toekomst (eindsituatie PARK21) in beeld te brengen is zowel gebruik gemaakt van een desk studie op basis van beschikbare documenten, als van interviews met betrokkenen (bijlage). Het onderzoek is uitgevoerd in het najaar van 2010. De uitkomsten van het onderzoek zijn besproken met onder meer een aantal agrariërs in het gebied (zie bijlage 3). Vervolgens zijn de resultaten in maart 2011 getoetst aan de resultaten van het onderzoek van Grontmij betreffende de agrarische structuur in de (gehele) Haarlemmermeer (Grontmij, 2011).

Afbakening

- In dit onderzoek is geen aandacht besteed aan de toekomstmogelijkheden die omliggende gebieden in de gemeente Haarlemmermeer kunnen bieden voor de huidige bedrijven gevestigd op de locatie PARK21. De zo juist genoemde agrarische structuurverkenning voor de gemeente Haarlemmermeer (Grontmij, 2011) biedt hierover meer informatie. De uitkomsten van deze verkenning zijn gebruikt bij het formuleren van onder meer de conclusies en aanbevelingen in dit rapport.
- Er is geen analyse gemaakt van de effecten die inrichting PARK21 heeft voor de bedrijven die niet gevestigd zijn binnen de locatie PARK21, maar die wel grond bezitten en/of gebruiken in het gebied; ook hiervoor kan genoemde structuurverkenning worden benut. In de analyse van bijvoorbeeld de effec-

ten voor de werkgelegenheid is echter wel rekening gehouden met de betreffende circa 200 ha grond van deze bedrijven.

- Er is uitgegaan van de inrichting van PARK21, zoals beschreven in het concept Masterplan PARK21. De uiteindelijke ruimtelijke invulling is een lang tijdspad/overgangsproces, waarbij ook de interesses en de toekomstmogelijkheden die agrariërs zien in het gebied een belangrijke rol zullen spelen. Bij het vaststellen van effecten voor huidige bedrijven en perspectieven moet dan ook rekening worden gehouden met een duidelijke marge in de gepresenteerde uitkomsten. De toekomst kan niet met één vast beeld worden aangeduid, er is daarom gekozen voor een tweetal uiteenlopende toekomstscenario's voor de ontwikkeling van de bedrijven.
- Er is geen ruimte in dit onderzoek om alle belanghebbende agrariërs erbij te betrekken. Er is gekozen voor interviews met een afvaardiging vanuit een aantal gevestigde groepen agrariërs.

1.5 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 wordt informatie gegeven over de huidige landbouw in het gebied. Het gaat hierbij vooral om de structuur van de bedrijven (aantal, omvang, type, opvolging, etc.). Ook de sterke en zwakke punten en vervolgens de betekenis van de land- en tuinbouw in het gebied worden aangeduid. Hoofdstuk 3 gaat in op de toekomst van de landbouw in PARK21 aan de hand van de beschikbare informatie en op basis van enkele uitgangspunten. Hoofdstuk 4 laat de toekomstmogelijkheden voor de landbouw in het gebied van PARK21 zien in de vorm van twee scenario's. In hoofdstuk 5 worden conclusies en een slotbeschouwing gepresenteerd.

2 Huidige positie landbouw in het gebied

2.1 Inleiding

Dit hoofdstuk geeft aan de hand van gegevens van vooral de Landbouwtelling en het Informatienet van het LEI zicht op de positie van de landbouw in het gebied van PARK21. Het gaat om gegevens van de bedrijven die in het gebied gevestigd zijn en daarnaast om gegevens van de bedrijven die daarbuiten zijn gelokaliseerd, maar er wel agrarische grond gebruiken. Verder is in een latere fase nog gebruik gemaakt van de recent beschikbaar gekomen agrarische structuurverkenning voor de gehele Haarlemmermeer (paragraaf 2.3).

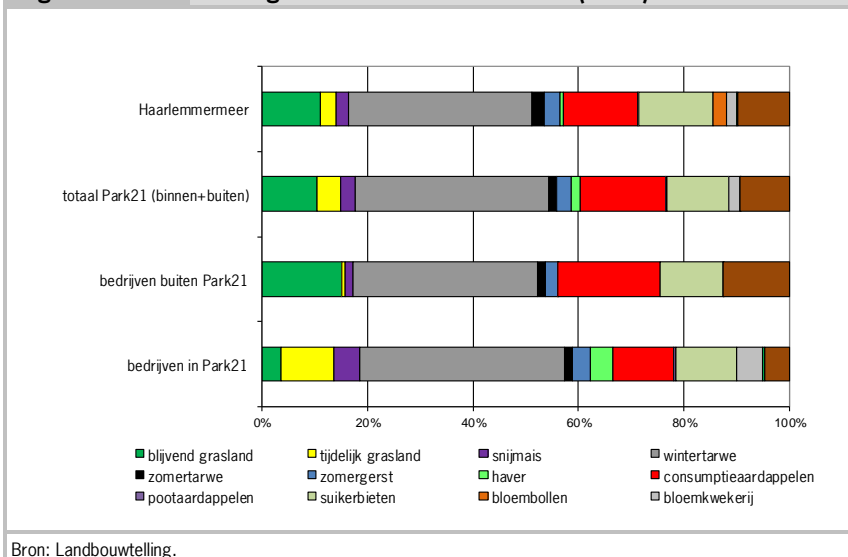
2.2 Landbouw in het gebied

Algemeen

De landbouw in het gebied van PARK21 omvat in hoofdzaak de teelt van akkerbouwgewassen, zoals overwegend het geval is in de gehele Haarlemmermeer (figuur 2.1). Daarnaast worden tuinbouwgewassen geteeld; dit betreft ruim 40 ha bloementeelt. De veehouderij, melkvee en daarnaast nog enige schapen- en ook paardenhouderij, is van vrij beperkte omvang. Het areaal landbouwgrond in het gebied omvat ruim 800 ha.

De grond in het gebied van PARK21 wordt voor het grootste deel (circa 75% ofwel ongeveer 600 ha) gebruikt door bedrijven die zijn gevestigd in het gebied. Deze bedrijven hebben ook nog circa 200 ha grond buiten het gebied in gebruik, vooral voor de teelt van akkerbouwgewassen. Bedrijven van buiten het gebied gebruiken echter ruim 200 ha in het gebied. Deze bedrijven van buiten het gebied vinden hun bestaansbasis in het gebruik van ongeveer 900 ha elders, vooral bij de (hoofd)vestiging van het bedrijf (DLG, 2010).

Figuur 2.1 Grondgebruik in en buiten PARK21 (2008)

Bedrijfstype

Ruim de helft van de bedrijven in het gebied van PARK21 bestaat uit gespecialiseerde akkerbouwbedrijven¹ (tabel 2.1). Op deze bedrijven overweegt het belang van de akkerbouw, maar er worden ook wel andere gewassen geteeld. Daarnaast zijn er enkele (gespecialiseerde) tuinbouwbedrijven, namelijk bloemkwekerijbedrijven. De betekenis van de tuinbouw is overigens in de loop van de jaren toegenomen in de Haarlemmermeer. Het aantal in de tuinbouw gespecialiseerde bedrijven is inmiddels zelfs groter dan het aantal akkerbouwbedrijven in de Haarlemmermeer (tabel 2.1). De veehouderij is met enkele bedrijven binnen het gebied van PARK21 vertegenwoordigd.

¹ De bedrijven worden ingedeeld in typen op basis van de verdeling van de nge; bij een akkerbouwbedrijf is 2/3 of meer van de nge afkomstig van akkerbouwgewassen.

Tabel 2.1 Aantal bedrijven per bedrijfstype naar gebied in 2008				
	Totaal	Akkerbouw	Veehouderij en overig	Tuinbouw
Bedrijven in PARK21	22	12	3	7
Bedrijven buiten PARK21 a)	16	12	2	2
Totaal PARK21 (binnen+buiten)	38	24	5	9
Haarlemmermeer	330	108	60	161
In PARK21 in % Haarlemmermeer	6,7%	11,1%	5%	4,3%
Totaal PARK21 in % Haarlemmermeer	11,5%	22,2%	8,3%	5,6%

a) Dit zijn de bedrijven die grond in het gebied van PARK21 gebruiken.
Bron: Landbouwtelling.

Bedrijfsomvang

De omvang van de bedrijven in het gebied loopt duidelijk uiteen. Om de bedrijfsomvang van verschillende bedrijfstypen inzichtelijk te maken wordt deze uitgedrukt in nge (Nederlandse grootte-eenheden, berekend door het LEI). Tabel 2.2 geeft aan dat meer dan de helft van de bedrijven in het gebied van PARK 21 kleiner is dan 70 nge. Van de 7 tuinbouwbedrijven in het gebied zijn er echter 5 groter dan 150 nge en valt één bedrijf in de categorie 70-150 nge.¹ Dit houdt in dat de akkerbouw- en veehouderijbedrijven overwegend klein, respectievelijk middengroot zijn. In oppervlakte zijn de bedrijven in het gebied gemiddeld duidelijk minder groot dan gemiddeld in de Haarlemmermeer (zie ook tabel 2.5). Door de gemiddeld grotere omvang (in nge) van de tuinbouwbedrijven is ongeveer 40% van de nge's gerelateerd aan de tuinbouw.

¹ De Nederlandse grootte-eenheid (nge) is maatstaf voor de economische omvang van agrarische bedrijven. De nge is gebaseerd op de bruto-saldi (bss) per diersoort en per hectare gewas. De bss wordt berekend door opbrengsten te verminderen met bepaalde kosten. Voor multifunctionele landbouw zijn geen nge vastgesteld.

Tabel 2.2 Aantal bedrijven per grootteklasse naar gebied in 2008

	Nge-klasse			Totaal bedrijven
	<70 nge	70-150 nge	>150 nge	
Bedrijven in PARK21	12	4	6	22
Bedrijven buiten PARK21 a)	6	6	4	16
Totaal PARK21 (binnen+buiten)	18	10	10	38
Haarlemmermeer	162	85	83	330
In PARK21 in % Haarlemmermeer	7,4%	4,7%	7,2%	6,7%
Totaal PARK21 in % Haarlemmermeer	11,1%	11,8%	12,0%	11,5%

a) Dit zijn de bedrijven die grond in het gebied van PARK21 gebruiken.
Bron: Landbouwtelling.

*Arbeid***Tabel 2.3 Aantal en samenstelling arbeidskrachten (aje) naar gebied in 2008**

	Totaal aantal bedrijven	Totaal arbeids- krachten	Totaal aje	Waarvan ge- zinsarb. aje	Mnl. gezinsarb. aje	vrwl. gezinsarb. aje	Betaalde arbeidskr. aje	aje per bedrijf	Aandeel gezins- arbeid
Bedrijven in PARK21	22	68	52	34	24	10	18	2.4	65%
Bedrijven buiten PARK21 a)	16	42	31	25	20	5	6	1.9	81%
Totaal PARK21 (binnen+buiten)	38	110	83	59	44	15	24	2.2	71%
Haarlemmermeer	330	1.379	1.060	477	369	108	583	3.2	45%
In PARK21 in % Haarlemmermeer	6.7%	4,9%	4,9%	7,1%	6,5%	9,3%	3,1%	74%	
Totaal PARK21 in % Haarlemmermeer	11,5%	8,0%	7,8%	12,4%	11,9%	13,9%	4,1%	68%	

a) Dit zijn de bedrijven die grond in het gebied van PARK21 gebruiken.
Bron: Landbouwtelling.

Op de 22 bedrijven die in het in het gebied zijn gevestigd, werken bijna 70 mensen die een arbeidsvolume van ruim 50 jaareenheden (aje) vertegenwoordigen (tabel 2.3). Ruim een derde ervan wordt geleverd door arbeidskrachten van buiten het gezin van de ondernemer. Daarnaast is er uiteraard ook arbeid verbonden aan het gebruik van de circa 200 ha in PARK21 door bedrijven erbuiten, maar aangenomen mag worden dat dit gelijk staat aan de hoeveelheid werk op de grond buiten PARK21 van de bedrijven erbinnen.

Opvolging

Bij de Landbouwtelling van 2008 is gevraagd naar de opvolgingssituatie aan de ondernemers van 50 jaar en ouder; dit is ruim de helft van de ondernemers in het gebied van PARK21. Van deze oudere ondernemers heeft vervolgens ook ruim de helft aangegeven een opvolger te hebben. Dat is een relatief hoog aandeel, ook in vergelijking met de situatie landelijk (tabel 2.4).

	Tabel 2.4 Bedrijven ingedeeld naar leeftijd en opvolging in 2008							
	Totaal aantal bedrijven	Bedrijven met rechtsvorm b)	totaal	Persoonlijke ondernemingen naar leeftijd van oudste ondernemer				Opvolgingspercentage
				<40 jr	40-50 jr	>50 jr, met opvolger	>50 jr, zonder opvolger	
							totaal	
Bedrijven in PARK21	22	1	21	5	5	6	5	55
Bedrijven buiten PARK21 a)	16	1	15	2	2	4	7	36
Totaal PARK21 (binnen+buiten)	38	2	36	7	7	10	12	45
Haarlemmermeer	330	59	271	29	62	53	127	29
In PARK21 in % Haarlemmermeer	7	2	8	17	8	11	4	
Totaal PARK21 in % Haarlemmermeer	12	3	13	24	11	189	9	

a) Dit zijn de bedrijven die grond in het gebied van PARK21 gebruiken; b) Voor bedrijven met rechtsvorm geldt de vraag naar de opvolging niet.
Bron: Landbouwtelling.

Financiële positie en toekomstperspectief bedrijven

Het LEI heeft geen financiële gegevens van de individuele bedrijven in het gebied. Er kunnen slechts uitspraken worden gedaan op basis van analyses door het LEI van de aan het Informatienet deelnemende land- en tuinbouw in Nederland. Omdat het merendeel van de bedrijven nu akkerbouwbedrijven zijn, wordt hiervan vooral op de financiële positie ingegaan. Ook de bloementeel komt kort aan bod.

De afgelopen jaren is door de akkerbouwbedrijven een redelijk bedrijfsresultaat gerealiseerd (Berkhout en Van Bruchem, 2010; De Bont et al., 2009). Per bedrijf en ook per arbeidsjaareenheid werd uit het akkerbouwbedrijf een inkomen gegenereerd van ruim 50.000 euro in de jaren 2006-2008. Dat geldt waarschijnlijk ook voor 2009. In de regel heeft de akkerbouw 'beter geboerd' dan de meeste andere sectoren van de landbouw. Dit is zeker het geval geweest in 2009, een jaar dat uiterst zwakke resultaten opleverde voor de glastuinbouw en de melkveehouderij. Ook de akkerbouw kent fluctuaties in de bedrijfsresultaten, vooral door de schommelingen in de opbrengstprijzen van de producten. Deze prijsfluctuaties vinden vooral een oorzaak in van jaar tot jaar wisselende opbrengstvolumes, afhankelijk van de groei- en oogstomstandigheden in de EU (voor bijvoorbeeld aardappelen) en ook erbuiten (voor vooral graan). Zo lijkt het jaar 2010 uit te komen op relatief hoge prijzen voor belangrijke gewassen als graan (tarwe) en aardappelen. De ongekende droogte die gepaard ging met bosbranden in Rusland is een oorzaak hiervan.

De akkerbouwbedrijven in Nederland hebben in de regel een goede vermogenspositie, met een hoge solvabiliteit (aandeel eigen vermogen op de bedrijfsbalans). Dit is voor een belangrijk deel gebaseerd op de hoge waarde van de grond, wanneer die in eigendom is. Voor de bedrijven in PARK21 geldt echter wel dat de meeste grond wordt gepacht (figuur 2.2). De gezonde vermogenspositie die de bedrijven meestal hebben, biedt niet alleen mogelijkheden om de risico's van prijs- en inkomensfluctuaties op te vangen (met liquiditeiten of aanvullende leningen), maar ook om aan externe financiers (banken) waarborgen te geven voor de financiering van nieuwe investeringen gericht op de toekomst van het bedrijf.

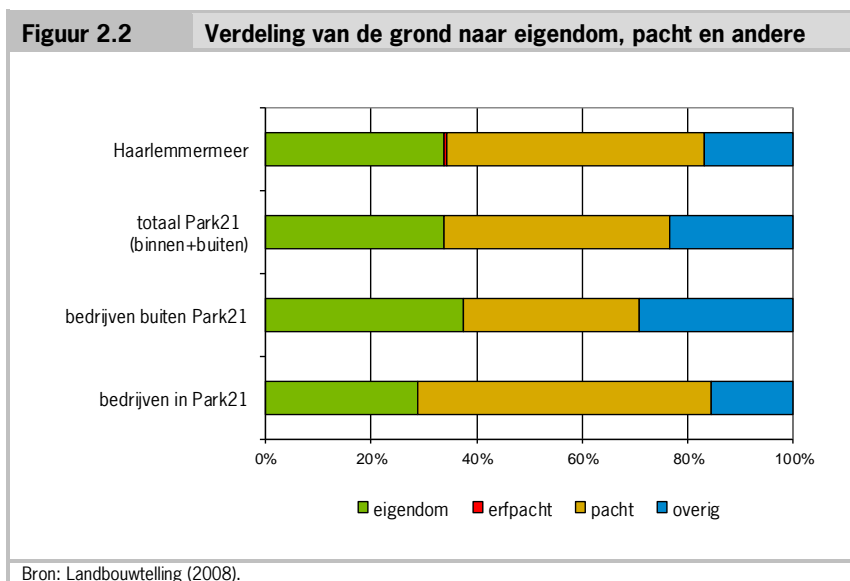
De resultaten van de bedrijven in de snijbloementeel - dit betreft overigens vooral de teelt onder glas - zijn vooral in 2009 teleurstellend geweest. De prijzen van bloemen waren laag, mede als gevolg van de kredietcrisis. Hierdoor stonden ook al in de tweede helft van 2008 de resultaten onder druk (De Bont et al., 2009). De prijzen van een aantal bloemen daalden als gevolg van de geringere koopkracht en vraag, vooral buiten Nederland. Het jaar 2010 laat alweer een herstel zien en voor de langere termijn zijn de perspectieven van de sier-

teelt gunstig; de sierteelt (bloemen, planten, boomteelt en ook bloembollen) is over een langere periode gemeten feitelijk de enige groeiende sector in de Nederlandse agrosector. De afzet van sierteeltproducten kan namelijk gemakkelijker toenemen dan van voedingsproducten.

De financiële positie en het toekomstperspectief van de land- en tuinbouwbedrijven in het gebied van PARK21 kan - op basis van het voorgaande - als gezond worden beschouwd. Veel gezinnen hebben naast het inkomen uit het bedrijf ook inkomsten van buiten het bedrijf. In de omgeving zijn er voldoende mogelijkheden voor een baan buiten het bedrijf in combinatie met de uitoefening van het landbouwbedrijf (zie verder in dit hoofdstuk, tabel 2.6).

Eigendom en pacht

De bedrijven in het gebied van PARK21 hebben naar verhouding wat minder grond in eigendom dan in de Haarlemmermeer als geheel (figuur 2.2). Er wordt een groter deel gepacht. Oorzaak hiervan is (mede) dat vanwege de voorgenomen bestemmingsverandering al grond is verkocht, maar dat deze nog als pachtgrond mag worden benut (DLG, 2010).

Verkaveling, infrastructuur, waterbeheer

De huidige (rechthoekige) verkaveling en wegenontsluiting in het gebied is - zoals in de regel wel het geval is in de droogmakerijen - efficiënt voor de land-

bouw; de verkavelingssituatie wordt redelijk tot goed genoemd (Van Diepen et al., 2008 in Kuhlman et al., 2009).

De ontwatering voldoet tot dusver, maar er is wel sprake van een toenemende verzilting. Dit vergt voor de toekomst aanpassing van het waterbeheer. Inzet is om geleidelijk te transformeren van het huidige diepe peilbeheer voor de landbouw naar meer natuurlijk flexibel peilbeheer. Dit is op termijn duurzamer en klimaatbestendiger. In de toekomst is er te weinig zoet water beschikbaar in de boezem om de polder te blijven doorspoelen. Haarlemmermeer wordt nu doorgespoeld om verzilting tegen te gaan. Het is belangrijk om in het gebied meer zoet water vast te gaan houden (waterberging). De gevolgen van de ontwikkelingen in het waterbeheer voor de landbouw zijn moeilijk aan te geven; mogelijk heeft het enige beperkingen voor de productie als gevolg.

Er kan in het gebied gesproken worden van (overwegend) gunstige natuurlijke omstandigheden voor de land- en tuinbouwproductie: licht¹, klimaat, bodem, en met bovenstaande kanttekeningen ook water. De grond in de Haarlemmermeer is geschikt voor veel verschillende gewassen.

Tabel 2.5 geeft meer specifieke informatie over de verkaveling in het gebied. De kavels zijn vrij groot van omvang en een belangrijk deel van de grond is bij de gebouwen gelegen, dus in de vorm van een 'huiskavel'. Deze verkavelingsstructuur levert als voordeel relatief lage kosten en vrij korte rijafstanden op. Dit is belangrijk voor de exploitatie van het landbouwbedrijf.

Multifunctionele activiteiten

Volgens de Landbouwtelling 2008 zijn de enige vormen van multifunctionele landbouw op de landbouwbedrijven in PARK21 nog huisverkoop (op 2 bedrijven) en loonwerk (door 3 bedrijven). In 2009 zijn er volgens de Landbouwtelling meer bedrijven in PARK21 met dergelijke activiteiten: 2 x verwerking, 4 x huisverkoop van producten, 1x zorg en 1x loonwerk. De multifunctionele landbouw laat een stijgende lijn zien. Volgens de gegevens van de Landbouwtelling zijn er echter (nog) geen bedrijven actief op het gebied van bijvoorbeeld recreatie of natuurbeheer, maar is er wel een bedrijf met een vrij groot aantal paarden en pony's.

Biologische landbouw

Er is (volgens SKAL/BLIK) geen biologische landbouw in PARK21. Overigens zijn er in de gehele Haarlemmermeer slechts 4 biologische bedrijven.

¹ Licht is vooral een belangrijke factor voor de productie in de glastuinbouw. In de gebieden langs de kust is er meer lichtinval dan verder in het binnenland.

Tabel 2.5		Aantal bedrijven, oppervlakte cultuurgrond, aantal kavels en gemiddelde kavelgrootte in 2008								
	Totaal aantal bedrijven	Totaal aantal hectare b)	Aantal kavels	Totaal ha huiskavels	Aantal ha/bedrijf	Aantal kavels/bedrijf	Aantal ha/kavel	Aantal ha huiskavels	Areaal huiskavels van totaal (%)	
Bedrijven in PARK21	22	830	77	367	37.7	3.5	10.8	16.7	44%	
Bedrijven buiten PARK21 a)	16	1,180	120	373	73.8	7.5	9.8	23.3	32%	
Totaal PARK21 (binnen+buiten)	38	2,010	197	740	52.9	5.2	10.2	19.5	37%	
Haarlemmermeer	330	7,900	1.257	3.619	23.9	3.8	6.3	11.0	46%	
In PARK21 in % Haarlemmermeer	7%	10%	6%	10%	158%	92%	171%	152%		
Totaal PARK21 in % Haarlemmermeer	12%	25%	16%	20%	221%	136%	162%	177%		

a) Dit zijn de bedrijven die grond in het gebied van PARK21 gebruiken; b) Hectare cultuurgrond gemeten maat.
Bron: Landbouwtelling.

Werk buiten landbouwbedrijf

Vanuit veel agrarische bedrijven in de Haarlemmermeer wordt door de ondernemer, partner en of meewerkende gezinsleden betaald werk buiten het bedrijf verricht. De agrariërs op de bedrijven in PARK21 vormen in dit opzicht geen uitzondering. Omdat nadere gegevens over de hoogte van dat inkomen voor de bedrijven in PARK21 ontbreken, kan niet worden aangegeven of en in welke mate dat inkomen bijdraagt in de kosten van levensonderhoud en wat het belang ervan is voor de continuïteit van het bedrijf onder de huidige omstandigheden dan wel bij een verandering ervan bij de inrichting van PARK21.

Tabel 2.6 Aantal arbeidskrachten met betaalde werkzaamheden buiten het bedrijf naar gebied in 2007								
	Totaal aantal bedrijven	Totaal arbeidskrachten met werk buiten bedrijf	Bedrijfshoofden met werkzaamheden buiten bedrijf		Echtgenotes met werkzaamheden buiten bedrijf		Meewerkende gezinsleden met werkzaamheden buiten bedrijf	
			hoofdactiviteit	nevenactiviteit	hoofdactiviteit	nevenactiviteit	hoofdactiviteit	nevenactiviteit
Bedrijven in PARK21	21	9	3	2	2	0	2	0
Bedrijven buiten PARK21 a)	16	5	0	3	1	0	1	0
Totaal PARK21 (binnen+buiten)	37	14	3	5	3	0	3	0
Haarlemmermeer	346	164	36	40	39	9	30	10
In PARK21 in % Haarlemmermeer	6%	5%	8%	5%	5%	0%	7%	0%
Totaal PARK21 in % Haarlemmermeer	11%	8%	8%	12%	8%	0%	10%	0%

N.B. Alleen opgevraagd in 2007; a) Dit zijn de bedrijven die grond in het gebied van PARK21 gebruiken.
Bron: Landbouwelling.

2.3 Conclusies structuuronderzoek landbouw

Belangrijke kenmerken van de huidige landbouw in het gebied van PARK21 zijn - gezien ook het onlangs afgeronde onderzoek van Grontmij (2011) -:

- Het accent ligt op akkerbouw; voor circa 70% van de bedrijven in het gebied is dat de hoofdactiviteit en voor de overige circa 30% een nevenactiviteit;
- Relatief veel bedrijven hebben een nevenactiviteit. De nevenactiviteiten zijn erg divers;
- Het bedrijfsinkomen is volgens ongeveer 80% van de ondernemers redelijk tot goed;
- Een nog hoger percentage (ruim 90) vindt het perspectief van het bedrijf goed;
- De verkaveling van het gebied is goed;
- Slechts een klein deel, minder dan 10%, van de bedrijven wil stoppen in overweging nemen. Veel bedrijven hebben een relatief jong bedrijfshoofd;
- Verzilting is naast de ruimtelijke plannen (in dit geval vooral de ontwikkeling van PARK21) een belangrijk knelpunt van het gebied.

Vastgesteld kan worden dat de resultaten van het onderzoek van het LEI in het kader van PARK21 en van Grontmij (2011) in elkaars verlengde liggen en elkaar ondersteunen.

Ten aanzien van de structuur en ontwikkeling van de landbouw in de gehele Haarlemmermeer zijn in relatie tot PARK21 de volgende zaken van belang:

- Het aantal agrarische bedrijven neemt duidelijk af, met bijna 40% in de periode 2000-2009; dit is vooral zichtbaar bij de akkerbouwbedrijven en de tuinbouwbedrijven;
- Ook het areaal agrarische grond loopt duidelijk terug, met bijna 20% in genoemde periode. Gemiddeld is de omvang van de bedrijven hiermee wel toegenomen;
- De verkaveling van de bedrijven is (gemiddeld) goed, zij het dat ruim 35% van de ondernemers de verkaveling en bereikbaarheid van hun bedrijf als matig of slecht beoordeelt;
- De leeftijd van de ondernemers is gemiddeld vrij laag en het inkomen wordt als goed beoordeeld;
- Structuurverbetering en schaalvergroting zijn de belangrijkste ambities van veel agrariërs in de Haarlemmermeer;
- Door de ruimtelijke plannen en hoge grondprijzen, die in toenemende mate als een knelpunt worden gezien voor de agrarische bedrijven, is schaalvergroting in de praktijk alleen te realiseren door grond te pachten of te huren.

- Andere door de agrarische ondernemers genoemde knelpunten zijn onder meer de waterproblematiek, vooral de zoute kwel, het maabeleid en veronkruiding, de ganzen en de verkeersproblematiek. Bij het laatste gaat het onder meer om de overlast van verkeers remmende maatregelen en de ontsluiting voor het landbouwverkeer.

Wat betreft het grondgebruik wordt het kortdurend verpachten door onder andere BBL, gemeente en Schiphol als knelpunt gezien (Grontmij, p. 82). De pachtende partijen voelen zich dan minder verantwoordelijk voor de kwaliteit van de grond. Om grond beter te beheren wordt onder meer aanbevolen om langlopende pachtcontracten af te sluiten en deze grond te betrekken bij de gewenste planmatige kavelruil.

Opmerkingen

De analyse van Grontmij besteedt vrij weinig aandacht aan de (mogelijkheden van) multifunctionele landbouw voor de toekomst van de landbouw. Daarmee wordt het accent voor de ontwikkeling van de landbouwbedrijven automatisch gelegd bij de (traditionele) weg van schaalvergroting door uitbreiding van de opervlakte cultuurgrond per bedrijf.

Opvallend is wel dat relatief meer respondenten uit deelgebied 5 (gebied PARK21) dan in het overige deel van Haarlemmermeer aangeven verbreding als wenselijke bedrijfsontwikkeling te zien (33% tegenover 15% voor heel Haarlemmermeer). In de gebiedsbijeenkomst die in het kader van de structuurverkenning is gehouden, werd dit verschil verklaard doordat men de realisatie van de ruimtelijke plannen mogelijk als onomkeerbaar ziet en men zich genoodzaakt ziet om dientengevolge te verbreden (Grontmij, p. 59).

De teelt van tuinbouwgewassen (vooral bloemen) is in het gebied van PARK21 in de loop van de jaren van toenemend belang geworden. Aan de mogelijkheden hiervan in de toekomst besteedt Grontmij in dit rapport vrij weinig aandacht. Grontmij geeft echter wel (zie bijlage 3 van dat rapport) aan dat de grond in onder meer het gebied van PARK21 geschikt is voor de teelt van tuinbouwgewassen.

2.4 Sterke en zwakke punten

Aan de hand van een recente analyse (Kuhlman et al., 2009) kan een aantal sterke, respectievelijk zwakke punten en ook kansen en bedreigingen voor de land- en tuinbouw in het gebied Haarlemmermeer (en dus in beginsel ook voor de landbouw in het studiegebied PARK21) worden genoemd. Gunstig is de lig-

ging ten opzichte van de Europese markt, in het bijzonder door de nabijheid van Schiphol. In die zin kan het gebied extra snel gebruik maken van de kansen voor groei van de afzet in andere landen die het gevolg is van economische en ook demografische groei in Europa en daarbuiten. Het gebied kan zich mede hierdoor eventueel specialiseren op bijvoorbeeld sierteelt (snijbloemen, potplanten, bloembollen) of op zaai- en pootgoed, dus op producten die een hoge toegevoegde waarde hebben en relatief veel werkgelegenheid per ha kunnen bieden.

Van belang voor de mogelijkheden van ontwikkeling van de tuinbouw is zeker ook dat het gebied goed aansluit bij de Greenport Aalsmeer, dus met een sterk cluster van snijbloemen- en potplantenbedrijven, kennis, toelevering, enzovoort dit gebied (zie ook Ruijs et al., 2010). Verder sluit het ook aan bij het teelt- en handelsgebied van de bloembollen in Zuid-Holland (Lisse, Hillegom en omgeving). Vanuit beide invalshoeken - sierteelt en bloembollen - is er vraag naar grond en ruimte voor ontwikkeling en structuurversterking van bedrijven. Hetzelfde geldt bovendien als het gaat om de teelt van heesters en dergelijke, vanuit het eveneens vrij nabije boomteeltgebied Boskoop.

Bedreigend voor de (strikt productieve) land- en tuinbouw zijn, naast (en ook in samenhang met) de rivaliserende claims op het gebruik van grond, ook de beperktheid van de mogelijkheden voor schaalvergroting om de internationale concurrentie van een antwoord te voorzien. Mede door de rivaliserende claims op landbouwgrond is de prijs van grond naar verhouding erg hoog. Dit kan nadelig zijn voor de ontwikkeling van landbouwbedrijven (opvolging en vergroting). Ook het dichtslibben van de wegen in de Randstad zou nadelig kunnen zijn vanwege de dan hogere transportkosten naar afnemers en verwerkingsbedrijven; dit nadeel doet zich in beginsel vrijwel alleen voor als producten vers en met grote regelmaat geleverd worden. Voor bloemen, planten en dergelijke geldt hier echter de nabijheid van de veiling Aalsmeer; hierdoor bevinden telers in de Haarlemmermeer zich qua verbinding met de markt in een luxe positie.

Een probleem voor de akkerbouw en in het bijzonder voor de teelt van consumptieaardappelen in het gebied is de ziektedruk (aaltjes) en de structuur van de zware grond. Deze problemen hangen samen met de vrij hoge frequentie van de aardappelteelt. Deze zijn te verminderen door verruiming van het bouwplan door meer graan te telen. Om die reden is de aardappelteelt in het zuidwesten van de provincie Noord-Holland vanaf 1997 afgenomen van 2.100 ha (23% van de oppervlakte akkerbouw) naar in 2007 nog maar 1.200 ha op 18% van de oppervlakte (Kuhlman et al., 2009, p. 133).

Door de ligging in de nabijheid van stedelijke gebieden leent het gebied zich in beginsel ook goed voor verschillende vormen van multifunctionele landbouw, bijvoorbeeld zorglandbouw, educatie, verkoop van producten vanaf het bedrijf.

Kennelijk is er op de bedrijven tot dusver nog betrekkelijk weinig noodzaak, dan wel aanleiding of animo geweest om dergelijke mogelijkheden te benutten, al is er al wel een stijging in de aantallen bedrijven waar te nemen.

2.5 Betekenis landbouw

Algemeen

Aan de (huidige) landbouw in het gebied kan in verschillende opzichten een betekenis worden toegekend. Afgezien van de economische betekenis, die hierna verder wordt toegelicht, gaat het hier specifiek om het bieden van rust en ruimte in een open gebied tussen (bebouwde) woonkernen (Hoofddorp en Nieuw-Vennep), dus in een overigens vrij dicht bevolkte Randstad. Dit is op zich positief, maar de betekenis voor de bevolking in de omgeving is momenteel nog beperkt omdat het gebied (vooral de landbouwbedrijven en de percelen landbouwgrond) maar matig ontsloten is en dus slecht toegankelijk voor deze bevolking.

Economisch

De land- (en tuin-)bouw in een gebied, zoals van PARK21, heeft een duidelijke economische betekenis in de vorm van de bijdrage aan het nationaal inkomen (toegevoegde waarde) en aan de werkgelegenheid. Hierbij geldt dat met de landbouw een aantal andere activiteiten samengaan, zoals toelevering van zaken die voor de agrarische productie nodig zijn, verwerking van landbouwproducten, handel en dienstverlening (Van Leeuwen et al., 2010). Dit houdt in dat de economische betekenis van de landbouw in een gebied aanzienlijk breder is dan van alleen de primaire landbouw ter plaatse; in dit verband wordt gesproken over het (totale) agrocomplex.

Omdat de huidige landbouw in PARK21 voor een belangrijk deel de teelt van akkerbouwgewassen omvat, wordt voor het inschatten van de economische betekenis¹ in eerste instantie uitgegaan van gegevens van de akkerbouw. Hiervoor geldt dat de primaire landbouw een aandeel heeft van ongeveer 20% wat betreft de toegevoegde waarde, en van bijna 30% van de werkgelegenheid van het totale Nederlandse akkerbouwcomplex gebaseerd op binnenlandse grondstoffen (Van Leeuwen et al., 2010). Het aandeel van de primaire akkerbouw is betrek-

¹ De waarde van het agrocomplex kan door het ontbreken van harde gegevens niet concreet worden bepaald. De toegepaste methodiek is gebaseerd op een afgeleide van nationale berekeningen. De cijfers hebben dan ook het karakter van een onderbouwde schatting.

kelijk laag omdat de meeste akkerbouwproducten (aardappelen, granen, suikerbieten) verwerkt worden; voor tuinbouwgewassen geldt dat niet, deze worden in de regel onverwerkt aan de consument geleverd.¹

De totale toegevoegde waarde van het Nederlandse akkerbouwcomplex beliep in 2007 ongeveer 5 mld. euro en de werkgelegenheid ervan circa 65.000 arbeidsjaren. Deze toegevoegde waarde en werkgelegenheid komen voort uit het gebruik van ongeveer 600.000 ha voor de teelt van akkerbouwgewassen in Nederland; dit is exclusief groenvoedergewassen en tijdelijk grasland (LEI, 2009). De toegevoegde waarde van, en in samenhang met de huidige landbouw - indien zou worden uitgegaan van 800 ha akkerbouw - in PARK21 komt dan uit op circa 6,5 mln. euro. De primaire akkerbouw neemt ongeveer 1,3 mln. euro aan toegevoegde waarde voor haar rekening.

De actuele situatie is echter dat ook in economische zin (zie de verdeling van de nge's) de tuinbouw (bloementeel) een belangrijk deel voor haar rekening neemt. De totale toegevoegde waarde zal richting de 8 mln. euro gaan, waarvan ongeveer een kwart (2 mln. euro) toe te rekenen is aan de primaire land- en tuinbouw.

Voor de sierteeltbedrijven zijn relatief arbeidsintensief, waardoor het aantal arbeidsjaareenheden (aje) op de primaire bedrijven op ruim 50 uitkomt (zie tabel 2.3). De totale werkgelegenheid wordt ingeschat op circa 110 arbeidsjaren.

Samenhang met landbouw in omgeving

De landbouw in het gebied draagt er aan bij dat verschillende dienstverlenende bedrijven en instanties actief zijn, bijvoorbeeld agrarische loonwerkbedrijven voor ondermeer de oogst van gewassen, bedrijfsverzorgingsdiensten voor het inspringen bij arbeidspieken en ziekte, mechanisatiebedrijven voor het onderhoud van landbouwmachines, enzovoort. Ook zijn er toeleverende en andere handels- en verwerkende bedrijven, waaronder coöperaties, verbonden aan de landbouw. Bij verdere krimp van de landbouw, specifiek de akkerbouw, in en rond de Haarlemmermeer wordt de functie van landbouw in het gebied van PARK21 in dit opzicht belangrijker; het gaat om het in stand houden van voldoende kritische massa voor dergelijke diensten en bedrijven in het agrocomplex. De wederzijdse afhankelijkheid tussen de bedrijven in de verschillende schakels van het agrocomplex houdt ook in dat de landbouwbedrijven in PARK21 afhankelijk zijn van aan- en verkoopbedrijven, dienstverlenende bedrijven en dergelijke.

¹ Nationaal gezien heeft de primaire sector een aandeel van ruim 50% in de opengrondsteelten.

3 Toekomst landbouw in het gebied

3.1 Inleiding

De toekomst van de land- en tuinbouw (en dus van de betreffende bedrijven) in het gebied van PARK21 wordt onder andere sterk bepaald door de uiteindelijke ruimtelijke invulling van het gebied. Dat is een van de uitgangspunten voor de beschouwing in dit hoofdstuk. Hierbij zijn de interesse en inzet van agrarische ondernemers doorslaggevend. Er is van uitgegaan dat er onder de huidige ondernemers en hun opvolgers voldoende interesse is om in het gebied (agrari-sche) activiteiten te blijven beoefenen. Daarbij is het de vraag of en in hoeverre de landbouwproductie gecombineerd gaat worden met andere activiteiten op de bedrijven. Daarmee wordt het al dan niet een gebied met veel multifunctionele landbouw. Die vraag geldt voor elk bedrijf. Het aantal agrarische bedrijven in het uiteindelijke PARK21 kan, gezien de vragen die er zijn rond de uiteindelijke ruimtelijke invulling en de interesses en mogelijkheden van de agrariërs in het gebied, slechts met een marge worden aangegeven. De toekomst kan dus niet met één vast beeld worden aangeduid.

Voor de perspectieven van de betreffende ondernemers is de beschikbaarheid van landbouwgrond een belangrijk uitgangspunt. De continuïteit van de bedrijven hangt ook samen met de overgang van de bestaande naar de nieuwe situatie. Dit overgangsproces is in het kader van deze analyse niet als zodanig - althans niet in detail - aan de orde, maar er wordt wel in grote lijnen op ingegaan.

Naast de beschikbaarheid van grond als zodanig (om hoeveel hectare landbouwgrond gaat het?), zijn ook de condities voor het agrarisch gebruik in de toekomst van belang. Het gaat dan vooral om de waterhuishouding (ontwatering, waterpeil), de verkaveling van de grond en, de ontsluiting van de bedrijven, en de percelen grond.

Dit hoofdstuk schetst aan de hand van de informatie, verkregen uit gesprekken met betrokkenen en documenten, een beeld van de toekomstmogelijkheden. Aan de hand hiervan worden in het hierna volgende hoofdstuk 4 twee scenario's gepresenteerd.

3.2 Deelgebieden en grondgebruik

Deelgebieden

De (huidige) plannen voor PARK21 gaan uit van de inrichting van een aantal deelgebieden. Van (noord)west naar (zuidoost)oost worden deze deelgebieden ingericht voor verschillende doeleinden. Niet in alle deelgebieden is er ruimte voor (productie)landbouw gepland. In figuur 3.1, overgenomen uit het startdocument Masterplan, is een overzicht te zien van de verschillende gebieden.

Het *eerste deelgebied* ligt in het noordwesten van het Park. De grond is in dit gebied al grotendeels in eigendom van de overheid. Dit gebied bestaat uit een stuk al aangelegd groen, de toekomstige locatie van honk- en softbalcomplex. De bestaande functies zijn nu een bedrijf met paarden en tuincentrum, en een deel polder-/parklaag.

In het *tweede deelgebied* staan gepland een recreatieplas (te verkrijgen door zandwinning), oevers, en een parkcentrum. Het een en ander zal worden gefinancierd door de opbrengsten uit de zandwinning en de te realiseren voorzieningen. Hier zal de huidige landbouwfunctie grotendeels verdwijnen, maar er is wel ruimte voor een functietransformatie op de erven van de huidige landbouwbedrijven.

Het *derde deelgebied* (middengebied) wordt het kerngebied voor stadslandbouw en hier staat de agrarische transformatie centraal. Op de achterkant van de kavels wordt een parklaag ingericht. Tussen hoofdvaart en spoor is in het kerngebied ruimte gepland voor stadslandbouw. Er is ook een zoekgebied voor beperkte indoorleisure gemarkeerd (zie volgend punt). In totaal zal circa 20 tot 25% een parkfunctie krijgen en de rest blijft (stads)landbouw.

Het *vierde en vijfde deelgebied* tussen spoor en A4 bestaat deels uit zoekgebied leisure, zoals een themapark. Echter ook agrarische activiteiten kunnen hierin een rol blijven vervullen. In het gedeelte tussen Rijnlanderweg en A4 zijn geen grootschalige publieksattracties mogelijk in verband met de externe veiligheidscontouren van Schiphol. Daarom zal deze mogelijk ook gedeeltelijk ingevuld worden in deelgebied 3. In deze deelgebieden blijft de agrarische functie grotendeels bestaan.

Uiteindelijk zal, uitgaande van de momenteel beschikbare informatie over de benutting van het gebied in de toekomst, naar verwachting nog maximaal de helft van het totale gebied van PARK21, dus bruto circa 500 ha (ofwel netto circa 400 ha) in agrarisch gebruik kunnen blijven. Dit hoeft niet te betekenen dat de agrariërs in PARK21 geen functie hebben ten aanzien van het beheer van de grond en ruimte die niet in agrarisch productiegebruik blijft; hierop wordt nog verder ingegaan. Een aandachtspunt bij de inrichting PARK21 is de verkavelingssituatie van de overblijvende grond in agrarisch gebruik.

3.3 Mogelijkheden landbouw in PARK21

De landbouw heeft tot dusver in het gebied van PARK21 een productiefunctie (zie hoofdstuk 2). Op de meeste bedrijven worden zo optimaal mogelijk producten zoals aardappelen, granen en suikerbieten geteeld, en daarnaast ook in toenemende omvang bloemen. Afnemers van deze producten zijn veelal internationaal opererende agrarische groothandels en verwerkende bedrijven. De verkoop van bloemen vindt vooral via de veiling plaats.

Productiemogelijkheden bij nieuwe omstandigheden

Voor de vraag wat in de toekomst de mogelijkheden zijn voor productieve land- en tuinbouw worden hierna enkele verschillende aspecten in beschouwing genomen:

- het waterbeheer;
- de inrichting van het gebied;
- beleid en markten;
- ondernemers en bedrijfsstrategieën;
- het agrocomplex (kritische massa).

Waterbeheer

De vraag is of in de toekomst dezelfde producten geteeld kunnen worden, respectievelijk in welke omvang (areaal) dat nog kan plaatsvinden. Gezien de plan-

nen voor de inrichting van het gebied kan (in beginsel) de teelt van de meeste gewassen die nu in het gebied worden verbouwd worden voortgezet, maar dan uiteraard wel op een kleiner areaal. Voortzetting van de teelten kan echter moeilijk, respectievelijk zelfs onmogelijk, worden wanneer er (vanuit puur agrarisch oogpunt) een ingrijpende verslechtering van de waterhuishouding wordt doorgevoerd.

Er liggen vanwege de toenemende verzilting en daarnaast in verband met de klimaatverandering (meer droogte resp. natte perioden, dus meer extremen in het weer) ideeën en plannen voor verandering van het watersysteem. Mogelijk wordt van de huidige, voor de landbouw optimale diepontwatering overgegaan naar seizoensberging en piekberging (Streefbeeld HH Rijnland; Waterstructuurvisie Haarlemmermeer). De vraag hierbij is dus of het in alle gevallen op de bedrijven in het gebied in de toekomst (teelttechnisch) mogelijk blijft om de huidige gewassen te blijven telen. Binnen het gebied van PARK21 zijn er verschillen in de omstandigheden wat betreft het waterbeheer (hoogteverschillen grond, grondwaterpeil, enzovoort). De vraag is of hiermee bij de nieuwe inrichting van het gebied (verdeling van het gebied naar functies) rekening wordt gehouden. Zo is bijvoorbeeld de vraag: blijft de landbouwfunctie in het (momenteel) beste deel hiervoor? Dit is het hogere deel; het lagere deel van het gebied zou dan parkfunctie kunnen krijgen.

Van belang is dat verder onderzoek en overleg gaande is over het watermanagement in de toekomst. Een belangrijke vraag hierbij is hoe op termijn wordt omgegaan met het verziltingprobleem. De indruk is dat door het Hoogheemraadschap (HHR) - in overleg met de gemeente en anderen - ingezet wordt op het handhaven van de teeltmogelijkheden voor diverse gewassen door de land- en tuinbouw, zowel in PARK21 als elders in de Haarlemmermeer. Vanuit het waterbeheer zouden er (dus) in beginsel geen belemmeringen hoeven te zijn voor de agrarische productiemogelijkheden. Er wordt in dit onderzoek eveneens van uitgegaan dat ook met de aanleg van de voorziene recreatieplas geen belemmeringen ontstaan voor de teelt van akkerbouw- en tuinbouwgewassen in de nabije omgeving. Ook dit vergt nog nader onderzoek en overleg vanuit de betreffende instanties (HHR en gemeente).

Inrichting gebied

Naast het waterbeheer zijn er andere omstandigheden die bepalen of het mogelijk of het meest voor de hand liggend blijft de huidige akkerbouw- en bloemen- (of wat algemener sierteelt-)gewassen te blijven verbouwen. Wat dit punt betreft: de bedrijven komen immers (ook) onder andere omstandigheden wat betreft de inrichting van het gebied. In elk geval zal een belangrijk deel, ongeveer de helft,

van de ruimte in de toekomst niet meer ingezet kunnen worden voor de teelt van gewassen. Wanneer in de nieuwe gebiedsstructuur de (resterende) landbouwpercelen rechthoekig en van voldoende oppervlakte blijven en zo veel mogelijk aansluiten aan de bedrijfsgebouwen (huiskavel), resp. wanneer de percelen in de toekomst ook goed toegankelijk zijn, levert dat op zich ook belangrijke voorwaarden voor een economisch rendabele voortzetting van bestaande akker- en tuinbouwteelten. De indruk bestaat dat het de inzet van de gemeente is om bij de inrichting van PARK21 zo veel mogelijk aan die voorwaarden voor de landbouw te voldoen.

Voor de ontwikkelingsmogelijkheden per bedrijf is tevens de verdeling van de grond in de toekomst van belang. In dit proces van (mogelijke) kavelruil gaat het ook om de grondgebruikers die buiten het gebied met hun bedrijf zijn gevestigd. Voor een aantal van deze ondernemers geldt eveneens dat zij met forse veranderingen te maken (kunnen) hebben, bijvoorbeeld voor de ondernemers in de zogenoemde 'Westflank'.

Beleid en markten

Gezien de ontwikkelingen in en rond de landbouw, zoals de afbouw van het EU-landbouwbeleid (lagere of geen garantieprijzen, ontkoppelde bedrijfstoelagen, met onzekerheden over de handhaving ervan in de toekomst) en de mogelijkheden van het gebruik van machines, automatisering en dergelijke, hebben bedrijven in de regel voor hun continuïteit behoefte aan ruimte (meer grond) voor schaalvergroting. Om voldoende inkomen te blijven opleveren in de toekomst kiest in de Nederlandse landbouw het merendeel van de ondernemers voor toename van de bedrijfsomvang (schaalvergroting), zodanig dat de productie-eenheden voldoende omvang hebben. Voor een concurrerende landbouw is schaalvergroting de meest gevolgde strategie in de Nederlandse land- en tuinbouw.

De vraag is of dat in het gebied van PARK21, waar ongeveer de helft van de grond een andere functie dan landbouw krijgt (zie paragraaf 3.2), ook mogelijk zal zijn. Vastgesteld kan worden dat slechts op een (klein) deel van de huidige bedrijven door verwerving van grond nog schaalvergroting kan worden doorgevoerd. De meerderheid van de bedrijven zal die gelegenheid niet hebben, althans zeker niet binnen het gebied en waarschijnlijk ook niet elders in de Haarlemmermeerpolder.

Afgezien van de (beperkte) kans van schaalvergroting via vergroting van de bedrijfsoppervlakte, is er nog de kans op schaalvergroting via intensivering. De opname en uitbreiding van de bloemeteelt (of andere tuinbouwteelten) in plaats van de traditionele gemiddeld extensievere akkerbouwgewassen levert zeker

kansen voor een aantal bedrijven (zie ook hoofdstuk 2 onder 'Sterke punten'). De indruk bestaat dat er verschillende ondernemers ambities in die richting hebben.

Ondernemers en bedrijfsstrategieën

In grote lijnen zijn er naast schaalvergroting (zie hierboven, door meer grond en of intensievere teelten/met specialisatie) nog enkele andere strategieën om agrarische bedrijven op de toekomst voor te bereiden:

- het creëren van meerwaarde voor de producten;
- verbreding;
- werkzaamheden en inkomsten buiten het bedrijf.

Meer toegevoegde waarde

Het creëren van meerwaarde houdt in dat landbouwproducten niet meer onder de huidige marktcondities worden afgezet, dus niet langer als (bulk)product via de momenteel vooral benutte afzetkanalen als groothandel, verwerking, retail en dergelijke. Gezocht wordt door verschillende ondernemers naar het verkrijgen van een meerwaarde, dus een hogere prijs van het product. Dat kan bijvoorbeeld door de wijze van afzet te veranderen (richting speciaalzaken, restaurants en dergelijke), respectievelijk de aard van en/of de wijze van productie aan te passen (assortiment producten aanpassen aan de vraag, etc.) of een combinatie van beide. Het ontwikkelen van streekproducten door een of meer bedrijven gezamenlijk kan een voorbeeld hiervan zijn. In een gebied als PARK21 zijn er in principe goede mogelijkheden om producten herkenbaar te laten worden voor een grote groep van afnemers in de steden in de (zeer nabije) omgeving.

Multifunctionele landbouw

Multifunctionele landbouw, *zie ook de afzonderlijke analyse CLM/LEI*, is mogelijk op tal van manieren (grootschalig, professioneel met veel investeringen of kleinschaliger), en kan in een aantal verschillende richtingen gaan. Enkele voorbeelden hiervan zijn zorg, kinderopvang, recreatie, educatie, groen- en natuurbeheer, etc.). In beginsel biedt de ontwikkeling van PARK21 aan de landbouw in het gebied veel mogelijkheden voor verbreding. Die verbreding kan worden ontwikkeld, ook in uiteenlopende combinaties per bedrijf, afhankelijk van de ambities van de ondernemers en hun gezin. De locatie van het bedrijf binnen PARK21 (in een van de eerder genoemde deelgebieden) kan wel cruciaal zijn voor de mogelijkheden per bedrijf en dus voor de uiteindelijke keuze die ondernemers kunnen maken. Voor het ontwikkelen van bepaalde vormen van

multifunctionele landbouw kan het van belang zijn dat het bestemmingsplan ruimte daartoe geeft, resp. dat de gemeente het toestaat. Als voorbeeld kan worden genoemd (Grontmij, 2011) dat initiatieven door de agrariërs niet ontwikkeld kunnen worden vanwege de verkeersaantrekkende werking van dat idee. Een aanbeveling richting de gemeente Haarlemmermeer is dat de gemeente actief beleid ontwikkelt om agrariërs optimaal in de gelegenheid te stellen verbreding via multifunctionele activiteiten te realiseren.

Overigens geldt in de praktijk wel dat multifunctionele landbouw in veel gevallen goed tot ontplooiing komt op bedrijven die ook in agrarisch opzicht voldoende omvang hebben. De agrarische productie vormt dus de basis van het bedrijf dat zich verbreedt met andere activiteiten. Ook speelt de kracht van ondernemerschap een belangrijke rol in het succesvol opzetten van multifunctionele activiteiten. In onderzoek wordt wel onderscheid gemaakt tussen geïnspireerde en rationele ondernemers die hun bedrijf met multifunctionele landbouw verbreden (Van den Ham, 2000).

Inkomsten van buiten het bedrijf

Het verwerven van inkomen buiten het landbouwbedrijf komt al vrij veel voor onder de ondernemers en hun gezinsleden in PARK21 (zie hoofdstuk 2). De overgang van de huidige naar de nieuwe gebiedsinrichting houdt hiervoor geen verandering in. De mogelijkheden om elders werkzaam te zijn, blijven na de inrichting van PARK21 in beginsel gelijk. Wordt echter gekozen voor een meer arbeidsintensieve opzet van het bedrijf (zie hierboven, door verbreding of keuze voor meer hoogwaardige producten) dan kan dat echter inhouden dat de ruimte qua tijd om elders te besteden geringer wordt.

Het agrocomplex (kritische massa)

Landbouwbedrijven in een gebied zijn voor hun functioneren afhankelijk van andere bedrijven binnen het zogenoemde agrocomplex. Dit zijn bijvoorbeeld bedrijven die productiemiddelen (veevoeders, zaaizaad, kunstmest en dergelijke) leveren of producten aankopen dan wel diensten leveren (bedrijfsverzorging, loonwerk, diergezondheid en dergelijke). Deze bedrijven zijn echter ook afhankelijk van het bestaan van voldoende landbouwbedrijven in hun omgeving. In een gebied als de Haarlemmermeerpolder, waar door verstedelijking en andere het aantal landbouwbedrijven, vooral in de akkerbouw, fors daalt, zou er een te geringe omvang kunnen ontstaan voor een levensvatbaar agrocomplex. De vraag of door de inrichting van PARK21 een tekort ontstaat, dus te weinig kritische massa aanwezig is, werd gezien de reikwijdte van dit onderzoek hier niet verder onderzocht. Deze vraag is overigens wel aan de orde geweest in het onder-

zoek van Grontmij (2011). Hierin wordt geconcludeerd (p. 82) dat de Haarlemmermeer steeds meer lijkt te worden opgesplitst in een noordelijk en een zuidelijk agrarisch gebied. Een minimum omvang van een agrarisch gebied en goede infrastructurele verbindingen tussen beide gebieden worden van belang geacht, onder meer voor de samenwerking tussen agrarische bedrijven en loonwerkers en voor de toe- en afleverende bedrijven.

Conclusie

Het is duidelijk een keuze voor de betrokken ondernemers en hun gezinnen welke bedrijfsstrategie wordt gevolgd bij de realisatie van PARK21; al dan niet multifunctionele landbouw en dergelijke. In principe kan die keuze nu al aan de orde zijn of in sommige gevallen zelfs al zijn gemaakt op de individuele bedrijven, en dus ook onafhankelijk of los van de ontwikkeling van PARK21. Echter, met de geleidelijke komst van PARK21 veranderen de omstandigheden. Veel landbouwers verkeren de laatste jaren in onzekerheid. Dit is van invloed op de ontwikkeling van de bedrijven. Voor de landbouwers in het gebied wordt het wel dringender dat er keuzes worden gemaakt. Dit neemt niet weg dat de toekomst van de bedrijven ook onder invloed staat van de (al besproken punten) als de inrichting van het gebied, mogelijkheden in de omliggende gebieden, de waterhuishouding en het functioneren van het agrocomplex.

3.4 Hoe krijgt het vorm?

Met het oog op genoemd keuzeproces van de agrariërs wordt hierna wordt nog kort ingegaan op enkele punten die verband houden met de veranderende omgeving en voorwaarden voor de landbouwbedrijven.

Verandering van omgeving en nieuwe mogelijkheden

PARK21 kan gezien worden als de vertaling van de verandering van de omgeving in de afgelopen decennia, pakweg 50 jaar. Van een 'lege landbouwpolder' met nauwelijks verbindingen (er was destijds bijvoorbeeld nog geen A4 en geen spoorverbinding van Leiden via Schiphol naar Amsterdam en uiteraard een veel kleiner Schiphol) met de grote steden (Amsterdam, Haarlem, Leiden) heeft een transformatie plaatsgevonden naar een 'vitaal gebied' met tal van verschillende vormen van ruimtegebruik en snelle verbindingen. Zo'n verandering van omgeving schept ook andere condities voor de landbouw, en daarmee ook andere mogelijkheden, bijvoorbeeld in de vorm van PARK21, om te voorzien in andere behoeften (openheid naar de stedelijke bevolking)

De vraag is dan niet:

'Past het onder dergelijke nieuwe omstandigheden nog wel om gewassen als aardappelen en suikerbieten te blijven verbouwen?',

maar veeleer:

'Levert de nieuwe inrichting betere mogelijkheden voor een (ook economisch) aantrekkelijker grondgebruik door agrariërs?'

Op die vraagstelling wordt hierna verder ingegaan.

Het 'vierde' gewas

Het idee is dat er op de agrarische bedrijven nieuwe economische mogelijkheden ontstaan. Uitgangspunt is dat er agrarische bedrijvigheid (teelt van gewassen en dierhouderij) blijft en dat de stadsbewoners kunnen profiteren (genieten) van het buitengebied en van agrarische activiteiten, dan wel ruimte en faciliteiten op de bedrijven gaan benutten (beleven). Voor de agrariërs in het gebied biedt dit nieuwe kansen. Er wordt gesproken over nieuwe economische dragers die passen in de nieuwe inrichting en vormgeving van het gebied zoals PARK21. Als voorbeelden kunnen worden genoemd (*zie notitie 4e gewas, Gemeente Haarlemmermeer*):

- agrarische verwante activiteiten (kaasmaken en andere);
- niet-agrarische bedrijvigheid (ambachten, opslag);
- recreatieve functies;
- overige dienstverlening (cursuscentrum, atelier).

Stadslandbouw

PPO (2007) stelt dat er in Nederland in potentie volop kansen liggen voor verweving van agrarische en andere duurzame functies met (rand)stedelijk wonen. Stadslandbouw houdt in dat de boeren in het gebied naast of in plaats van voedselproductie 'groene diensten' gaan aanbieden voor een regionale markt (Kuhlman et al., 2009, p. 97). Stadslandbouw houdt dus in feite in dat de (originele) productiefunctie (de verbouw van gewassen en of het houden van dieren ten behoeve van de productie) gecombineerd wordt met andere taken. Dat kan sterk uiteenlopen en bijvoorbeeld inhouden:

- de verkoop van producten (onbewerkt of verwerkt);
- openstelling van het bedrijf voor publiek (bedrijfsruimten en tuinen, landerijen);

- rondleidingen verzorgen aan o.a. groepen;
- bezoekers zelf de geteelde producten op het bedrijf laten oogsten (plukken, rooien);
- etc.

Stadslandbouw is in die zin dus eigenlijk identiek aan verbrede of multifunctionele landbouw. Het enige specifieke is dat het in de stad of in de directe omgeving van de stad plaatsvindt en dus sterk gericht is op de stedelijke bevolking.

De andere, nieuwe taken die de ondernemers op de bedrijven gaan entameren kunnen uiteenlopend zijn wat betreft de arbeidsintensiteit (hoeveel tijd kost het?), respectievelijk het inkomengenererend vermogen ervan (wat levert het op?, zie ook studie CLM/LEI). In vergelijking met het huidige vrij arbeidsextenstieve karakter van de landbouw in het gebied kan de sociaal-economische betekenis ervan nog toenemen. De huidige arbeidsintensiteit, in aje per ha, is laag in dit akkerbouw-/tuintbouwgebied (zie analyse in hoofdstuk 2).

Stadslandbouw, voorbeelden

Bestaande voorbeelden van stadslandbouw in Noord-Holland zijn de 'Tuinen van West' en de 'Buurderij Haarlemmermeer-Zuid'.¹ In de Buurderij Haarlemmermeer-Zuid willen drie agrarische ondernemers het beheer van een 240 ha groot gebied tussen Nieuw-Vennep en Lisserbroek vorm geven; dit gebied ligt dus dicht bij PARK21. Deze drie zijn het akkerbouwbedrijf van de gebroeders Ham, het landgoed/fruitteeltbedrijf de Olmenhorst en Kunst in de Polder, de galerie en beeldentuin van beeldhouwer Gert-Jan van Maris. Zij willen vernieuwen door uiteenlopende functies te combineren, zoals het organiseren van nieuwe vormen van verantwoordelijkheid voor het gebied. Het doel is 'de waarde, beleving en toegankelijkheid van het gebied voor omliggende dorpen te vergroten'.

¹Buurderij Haarlemmermeer-Zuid is ontwikkeld als pilot, onder de hoede van een Stuurgroep bestaande uit gemeente Haarlemmermeer, provincie Noord-Holland, Rabobank, Ymere, InnovatieNetwerk, Meerboeren Haarlemmermeer en SGN. Gedetailleerde informatie over doelstelling, opzet, organisatie en programma is te vinden in de businesscase, beschikbaar als publicatie van InnovatieNetwerk (voorjaar 2008). *Executive Summary Buurderij Haarlemmermeer-Zuid 20 juni 2008.*

3.5 Enkele afsluitende opmerkingen

De agrarische ondernemers in het gebied (de huidige en hun opvolgers, of in de toekomst eventueel ook anderen van buiten het gebied) kunnen beslissen om dergelijke zaken op het gebied van verbreding al dan niet te ontwikkelen.

De meeste van dergelijke activiteiten kunnen in feite nu al worden opgepakt, maar de komst en ontwikkeling van PARK21 biedt extra mogelijkheden voor sommige van die activiteiten. Voor bepaalde nieuwe (niet agrarische) verbredingsactiviteiten zou er gezien het huidige bestemmingsplan nog een belemmering kunnen gelden, en wellicht zal ook in de toekomst om die reden niet aan alle ideeën van agrariërs uitvoering gegeven kunnen worden.

Zolang de planvorming van PARK21 nog niet definitief is, kan het zo zijn dat (een deel van) de ondernemers vooralsnog geen initiatieven in dergelijke richtingen van verbreding willen ontplooiën. Zij willen eerst meer zekerheid over bijvoorbeeld de mogelijkheid om ter plaatse woonachtig te kunnen blijven en er een bedrijf te blijven uitoefenen.

Uit gesprekken met betrokkenen ontstaat de indruk dat er wel ideeën leven in de richting van een andere bedrijfsstrategie, waaronder verbreding, maar dat zij die nog geen inhoud geven, onder andere vanwege onzekerheden en de bottlenecks die worden gezien of ervaren. Anders gezegd: de gesprekken geven aan dat betrokkenen meer duidelijkheid willen over onder andere het beleid van de gemeente om (sluimerende) ideeën in een verder stadium van ontwikkeling te brengen.

Het voorgaande houdt in dat de rol van de gemeente en ook van andere instanties en organisaties van belang is. Mogelijk dient er meer ondersteuning te worden geboden aan de ondernemers, gericht op planvorming en besluitvorming. In elk geval is communicatie met de betrokken agrariërs van wezenlijk belang voor de door de verschillende partijen gewenste invulling van het gebied.

Bij een en ander moet er rekening mee worden gehouden (zie Grontmij, 2011, p. 82) dat verbreding alleen mogelijk is bij een gezond agrarisch bedrijf, en niet als mogelijkheid om het bedrijf 'in de lucht te houden'. Dit onderstreept de betekenis van de rol van de gemeente en ook van het Hoogheemraadschap voor een gezonde agrarische ontwikkeling in het gebied.

4 Toekomstscenario's

De toekomst van de landbouw bij realisatie van PARK21 wordt in sterke mate bepaald door de keuzes van de agrariërs in het gebied. Daarom schetsen we in dit hoofdstuk twee scenario's. Met deze scenario's of varianten geven we in feite de uitersten aan voor de toekomst van de agrarische bedrijven in het gebied van PARK21.

- *Scenario 1*
Voortzetting van de bestaande ontwikkeling ofwel vervolg van de gangbare landbouw.
- *Scenario 2*
Vernieuwing, benutting kansen PARK21.

Scenario 1

In deze variant blijft in de bedrijven de nadruk liggen op de teelt van akkerbouwgewassen gecombineerd met, zoals nu al het geval is op een aantal bedrijven, de teelt van tuinbouwgewassen (bloemen en dergelijke). Doordat de voor landbouw beschikbare oppervlakte halveert, verdwijnen er direct een aantal bedrijven (vooral in het gebied waar de recreatieplas komt). Het aantal agrarische bedrijven in het gebied zal uiteindelijk ongeveer, resp. maximaal, de helft van het huidige aantal zijn. Verschillende van de overblijvende bedrijven zijn in de toekomst meer dan nu gericht op de bloemeteelt; hiermee compenseren ze voor een deel het verlies aan landbouwgrond op hun bedrijf. De uitbreiding van de sier-teelt compenseert ook de vermindering van werk door verdere mechanisering en automatisering in de akkerbouw. Voor de teelt van akkerbouwgewassen wordt in de toekomst meer samengewerkt dan nu het geval is. De bedrijven zijn in de toekomst veelal te klein van oppervlakte om zelf oogstmachines en dergelijke aan te schaffen. De door samenwerking vrijkomende arbeid wordt voor een belangrijk deel buiten het bedrijf ingezet. De multifunctionele landbouw blijft in deze variant van bescheiden omvang, en omvat dan niet meer dan nu het geval is.

Scenario 2

In deze variant komt de nadruk op het benutten van kansen voor multifunctionele landbouw in PARK21; in feite kan dat hier 'stadslandbouw' worden genoemd. Op de meerderheid van de bedrijven is dan multifunctionele landbouw (in één of

meer vormen) een belangrijke inkomensbron en vergen deze activiteiten ook vaak meer dan de helft van de arbeidsinzet (multifunctionele landbouw is in de regel arbeidsintensiever dan akkerbouw). Als gevolg hiervan blijven de meeste bedrijven, ongeveer tweederde van het huidige aantal in het gebied, voortbestaan.

Een nadere verkenning van kansrijke opties voor verbreding (zie bijlage 1) levert het volgende beeld op:

1. *Zorglandbouw*

Voor ondernemers in PARK21 bestaan er voldoende mogelijkheden voor zorglandbouw, ofwel door de zorgtak zelf te runnen, ofwel door ruimte te bieden op het erf voor zorgactiviteiten door anderen.

Groeipotentieel zit op het gebied van arbeidstoeleiding voor de doelgroepen langdurig werklozen, gedeeltelijk of tijdelijk arbeidsongeschikten en ex-gedetineerden. Er moeten nieuwe vormen van arbeidstoeleiding worden ontwikkeld. Een specifiek voorbeeld van arbeidstoeleiding vormen de zogenaamde 'leerboerderijen', specifiek voor leerlingen van het lager en middelbaar onderwijs die niet in het reguliere onderwijs passen. Landzijde heeft samen met het Wellant College Houten een experiment hiermee lopen in Amsterdam en wil dit uitbreiden. Ondernemers in PARK21 kunnen samenwerking zoeken met deze partijen. Ook ouderen zijn - bij de voortschrijdende vergrijzing van de bevolking - een belangrijke doelgroep voor de zorglandbouw. Het is een nog grotendeels latente markt.

2. *Agrarische kinderopvang*

Momenteel zijn er 46 locaties van kinderdagverblijven en 59 locaties voor buitenschoolse opvang in de Haarlemmermeer. De gemeente Haarlemmermeer geeft aan dat de vraag naar kinderopvang en naar buitenschoolse opvang in de gemeente groot is. Ook is er een groeiende behoefte aan gecombineerd kinderopvang met bijvoorbeeld sport, natuur of cultuur. Buitenactiviteiten op een agrarisch bedrijf kunnen hier goed op inspelen.

Een vaak genoemd knelpunt van agrarische kinderopvang is de afstand tussen de stedelijke bebouwing en de plaats van het agrarisch bedrijf. In PARK21 zijn de randgebieden nabij de woonwijken van Hoofddorp en Nieuw-Vennep echter goed bereikbaar. De inwoners van Hoofddorp en Nieuw-Vennep zijn sterk gericht op autogebruik. Agrarische kinderopvang in PARK21 kan hier

goed op inspelen, vooral omdat in het Masterplan verbetering van de ontsluiting wordt voorzien.

3. *Recreatie*

De verwachte toestroom van recreanten in PARK21 biedt goede kansen voor terrasjes en theetuinen waar men verfrissingen en kleine (gezonde) snacks kan nuttigen. Aardappelbedrijven in het gebied kunnen inspelen op de recreanten door het serveren van zelf gemaakte frites, chips of andere aardappelproducten, eventueel samen met groente- en fruitsalades.

Verwacht wordt dat veel jonge gezinnen met kleine kinderen gebruik zullen gaan maken van PARK21. Een combinatie van eet- en drinkgelegenheid met een speelruimte voor kinderen (bijvoorbeeld een speelschuur) verhoogt de aantrekkelijkheid van een locatie. Een nieuw concept in de multifunctionele landbouw is 'zingeving op de boerderij' en 'spiritualiteit op het platteland'. Een mogelijke invulling van een dergelijk concept zijn stiltecentra of stiltetuinen.

In de regio rond Haarlemmermeer zijn de mogelijkheden voor ruitersport buiten nog beperkt. Het nieuwe PARK21 biedt prachtige kansen als er een netwerk van ruitersporen wordt aangelegd. Ruiters kunnen vertrekken vanuit de al in het gebied aanwezige manege, maar ook agrariërs kunnen hierop inspelen door rustpunten (voer/water/picknickbank) en stallingmogelijkheden te bieden. Indien een groep van 5-10 bedrijven gaat samenwerken in promotie en ontwikkeling van ruitersporen die zowel door de park- als de polderlaag, langs de bedrijven loopt, ligt hier een goede kans.

4. *Business events*

Vanwege de centrale ligging in de Randstad en de nabijheid van veel bedrijvigheid (Schiphol, Amsterdam) kunnen agrarische bedrijven in PARK21 hier goed op inspelen. Door in PARK21 business events te ontwikkelen, kan de benutting van het park doordeweeks en buiten vakantieperiodes sterk toenemen. Business events kunnen verschillende vormen aannemen:

- *Ontvangstboerderijen*, die zich specifiek richten op de zakelijke markt (vergaderfaciliteiten voor zakelijk overleg, maar ook faciliteiten voor bedrijfsuitjes). Samenwerking met andere ondernemers versterkt de kansen. Nieuwe diensten vormen managementtrainingen en teambuildingactiviteiten op het agrarisch bedrijf. Verdergaande mogelijkheden zijn het aanbieden van bed en breakfast of hotelkamers voor zakenmensen als alternatief voor hotels bij

Schiphol, of voor Nederlandse bedrijven die hun buitenlandse zakenpartners iets speciaals willen bieden.

- *Werkruimtes* voor kleine zelfstandige ondernemers zonder personeel die vanuit huis werken (coaches, adviseurs, tekstschrijvers, etc.).
- *Kunstzinnige bestemmingen*, waarbij ruimtes ter beschikbaar komen voor concerten, theatervoorstellingen, tentoonstellingen of cursussen op kunstzinnig gebied.
- *Flexibele ruimtes*, waarbij locaties snel kunnen worden omgetoverd van vergaderzaal met beamer, tafels en stoelen tot bijvoorbeeld een theaterzaal met podium. Op die manier kunnen ondernemers gemakkelijker inspelen op uiteenlopende behoeftes en vragen vanuit de markt.

5. *Educatie en beleving*

In Hoofddorp en Nieuw-Vennep zijn twee agrarische bedrijven aangesloten bij het samenwerkingsverband Boerderijeducatie Amsterdam, nl. de Hoeve de Vogel in Hoofddorp en de Elisabeth Hoeve in Nieuw-Vennep.

Over het algemeen is het inkomen dat agrarische bedrijven verwerven uit boerderijeducatie laag, en bovendien van incidenteel karakter. In de Haarlemmermeer heeft educatie echter al een meer structureel karakter met een aantrekkelijke vergoeding. Gunstig is bovendien dat de afstand van woongebieden/scholen naar PARK21 vrij klein is.

Waar veel traditionele volkstuinverenigingen vergrijzen en minder belangstelling krijgen, neemt de belangstelling voor moestuintjes in woonwijken, pluktuinen en zelfoogsttuinen in en rond de stad toe. Volkstuinen nieuwe stijl zijn meer multifunctioneel en ook als park toegankelijk voor publiek. Waar een 'echte volkstuinder', veel 45-plussers of zelfs 60-plussers, zoveel mogelijk zelf wil doen in zijn tuin, zijn er ook doelgroepen die daarvoor geen tijd hebben maar wel de tuin willen beleven.

Het Natuur- en Milieucentrum Haarlemmermeer wil binnen PARK21 een nieuwe thuisbasis vestigen; overwogen kan worden om dit te koppelen aan een agrarisch bedrijf. Zo'n samenwerking kan de opstap zijn naar nieuwe initiatieven, zoals: routes door het landschap, educatie- en schooltuinen, een koppeling aan cultuurhistorie van de landbouw en aan ontwikkeling van nieuwe landbouwproducten.

6. Boerderijverkoop/PARK21-producten

Agrarische ondernemers kunnen hun producten meer rechtstreeks vermarkten naar consumenten (kortere lijnen).

We onderscheiden drie niveaus van vermarkting:

- *Local to local;*
- *Local to regional;*
- *Local to national.*

Voor alle drie geldt overigens dat pas met PARK21 als *brand* kan worden gewerkt als de naam van het park definitief is.

Volgens de plannen wordt PARK21 een park voor de burgers, waar dagelijks veel mensen in of langs komen. Voor de verkoop van producten op het eigen bedrijf biedt dit goede kansen. De basisproducten van de akkerbouw (aardappels, tarwe, bieten) laten zich moeilijk verkopen, dus er is wel een slag naar differentiatie en productontwikkeling nodig. Te denken valt aan: een brood van lokale tarwe ontwikkelen en vermarkten, verwerking van aardappels tot bijvoorbeeld frites of chips, gebruik van lokale producten in de horeca, bloemenverkoop versterken door een breder aanbod te telen en meer in te spelen op beleving en recreatie via zelfpluktuinen.

Voor de afzet naar de regio kan gekeken worden naar kanalen waar flink wat producten worden opgenomen én vaak interesse is in profilering met de streek c.q. het achterland. (Marqt-winkels in Amsterdam en Haarlem, Schiphol, grote bedrijven in de regio)

Er is voor PARK21 ook afzet van streekproducten mogelijk richting de landelijke markt. Ten eerste zijn er verschillende landelijke initiatieven voor vermarkting. Een interessante optie is verder het zogenoemde streekstation, een verkooppunt met allure langs een snelweg, in dit kader de A4. Om de variatie van producten te vergroten zouden ook producten van buiten het gebied kunnen worden aangeboden. Als voorbeeld kan dienen de Landwinkel formule, waar boeren elkaars producten in hun eigen winkel verkopen. Dit heeft wel consequenties voor bepalingen in het Bestemmingsplan, die vaak verbieden om meer dan 5 of 10% producten van buiten het eigen erf te verkopen aan huis.

7. Groenbeheer

Niet alleen in de polderlaag, maar ook in de park- én leisurelaag komt flinke vraag naar groenbeheer. Traditioneel wordt dit uitgevoerd door gemeentelijke diensten of uitbesteed aan hoveniersbedrijven.

Agrariërs kunnen hiervoor ook diensten ontwikkelen die zij kunnen verweven met hun agrarische bedrijfsvoering. Veel werk kan worden gedaan in periodes waarin er minder arbeid op het akkerbouwbedrijf nodig is, met gebruik van al aanwezige tractoren en andere machines. Gedacht kan worden aan: bos- en parkaanleg, onderhoud en beheer door maaien of begrazen van terreinen, onderhoud van rietvelden, rietmoerassen als waterzuivering of waterberging, onderhoud van bomen, met deels aanwezige apparatuur en mogelijkheden maaisel en snoeihout te verwerken.

8. *Akkerbouw voor de open ruimte*

Niet alle agrarische ondernemers in PARK21 hoeven te verbreden. Bedrijven met puur wereldmarktgerichte productie kunnen ook bijdragen aan de kwaliteit van het park door behoud van open ruimte met uitzicht, behoud van cultuurhistorisch gebouwen en verkaveling en bijdrage aan sociale veiligheid (door te wonen en werken in het gebied, ook buiten sluitingstijd van recreatieve voorzieningen).

Deze bijdrage kan worden versterkt door koppelingen te maken tussen deze andere vormen van bedrijvigheid:

- de agrariërs kunnen ruimte bieden aan een niet-agrarische activiteit op het erf, waarbij bovengenoemde kwaliteiten een meerwaarde bieden.
- agrariërs kunnen - op aanvraag van omringende ondernemers en tegen betaling - de kwaliteit in stand houden of versterken door aantrekkelijke gewassen wel te telen, of onaantrekkelijke juist niet.
- agrariërs kunnen hun land ook - tegen betaling - toegankelijk maken voor recreanten met voetpaden, ruitpaden en dergelijke.

De directe economische betekenis van de landbouwbedrijven in het gebied (toegevoegde waarde, werkgelegenheid) in het tweede scenario kan door de verbredingsslag met multifunctionele activiteiten ongeveer gelijk blijven. De indirecte betekenis zal echter wat kleiner zijn omdat er aan de verbredingsactiviteiten minder zaken op het gebied van toelevering, verwerking en dergelijke (in de keten) vastzitten dan bij de akkerbouw het geval is.

De verschillen tussen de scenario's of varianten komen, ook in vergelijking met de huidige situatie, tot uitdrukking in tabel 4.1.

Tabel 4.1		Landbouw in PARK21, varianten a)	
	Huidige situatie	Variante 1: Voortzetting van gangbare landbouw	Variante 2: Vernieuwing, benutting kansen PARK21 op landbouwbedrijven
Landbouw areaal (netto)	800 ha (100%)	max. 400 ha (50%)	max. 400 ha (50%)
Aantal bedrijven	22 erbinen (+16 van buiten)	Ongeveer 8 tot 10 (+ mogelijk nog enkele grondgebruikers van buiten)	Ongeveer 15 (+ mogelijk nog enkele grondgebruikers van buiten)
Werkgelegenheid op de bedrijven (in aje)	Ruim 50	Ruim 25 (50% van nu)	Ruim 50 (100% van nu)
Accenten in bedrijven	Akkerbouw, aangevuld met tuinbouw (bloemen), ook werk buiten de bedrijven, vrij weinig multifunctionele activiteiten	Akkerbouw, aangevuld met een uitbreiding van de tuinbouw (bloemen), ook werk buiten de bedrijven Nog steeds weinig multifunctionele activiteiten	Veel multifunctionele activiteiten ('stadslandbouw') op bedrijven met grondgebruik akkerbouw, tuinbouw (naast bloemen ook groenten, fruit), meer vee en groenbeheer PARK21
Toegevoegde waarde (inclusief keten)	Circa 8 mln. Euro	Circa 4 mln. euro	Circa 6 a 7 mln. euro
Werkgelegenheid (inclusief keten)	Circa 110 aje	Circa 55 aje	Circa 80 aje
a) De inschatting van de toegevoegde waarde en werkgelegenheid is gebaseerd op een positieve ontwikkeling van de (productie)mogelijkheden in PARK21 (zie paragraaf 3.3, randvoorwaarden rond onder andere waterbeheer, inrichting gebied, agrocomplex en de ontwikkeling van multifunctionele landbouw).			

5 Slotbeschouwing en conclusies

Geen harde conclusies, wel twee scenario's

Op basis van de beschikbare informatie over de mogelijke inrichting van het gebied PARK21 zijn nog geen harde conclusies over de effecten voor de landbouw vast te stellen. Masterplan PARK21 is geen (volledig vastgestelde) blauwdruk voor een parklandschap, maar een verbeelding van een mogelijk eindbeeld en een ontwikkelingsstrategie over hoe dat tot stand kan komen. Er bestaan dan ook onzekerheden over onder meer de uiteindelijke inrichting, de voor de uitvoering van de plannen benodigde tijdsperiode en het waterbeheer in de toekomst. Hierdoor zijn er ook onzekerheden bij de agrarische ondernemers en hun gezinnen in het gebied. De besluiten van de ondernemers zullen uiteindelijk wel in sterke mate bepalen hoe de landbouw er uit gaat zien. Gezien de genoemde onzekerheden is het niet goed mogelijk gebleken een (eenduidig) toekomstbeeld op te stellen. Dit rapport geeft de toekomstmogelijkheden daarom aan in de vorm van twee scenario's.

Sterke uitgangspositie land- en tuinbouw

De huidige positie van de land- en tuinbouw in het gebied is goed. Indien PARK21 niet zou worden ingericht, zijn de perspectieven voor de betrokken bedrijven gezond; er zijn meer sterke dan zwakke punten. De omstandigheden in het gebied voor de teelt van akkerbouwgewassen en in groeiende mate ook van bloemen en dergelijke zijn overwegend gunstig. De opvolgingssituatie op bedrijven met een ondernemer boven de 50 jaar is goed. Mede hierdoor zijn de mogelijkheden van schaalvergroting beperkter dan in veel andere regio's in Nederland. Veel grond wordt gepacht. Multifunctionele landbouw krijgt geleidelijk meer belangstelling. Op vrij veel bedrijven wordt gebruik gemaakt van mogelijkheden om ook buiten het bedrijf inkomen te verdienen.

De onzekerheid onder agrariërs rond de toekomstige inrichting en het proces van uitvoering van PARK21, heeft de afgelopen jaren invloed gehad op de bedrijfsontwikkeling van meerdere bedrijven.

Aantal bedrijven zal meer dan halveren in Scenario Voortzetting

Door de inrichting van PARK21 als een landschapspark halveert ongeveer de oppervlakte voor de landbouw beschikbare grond. Wanneer de bedrijven de kansen voor meer multifunctionele landbouwactiviteiten niet weten op te pakken, zal het aantal bedrijven waarschijnlijk meer dan halveren. Slechts voor enkele bedrijven zijn er mogelijkheden om op de klassieke wijze (via grondverwerving) schaalvergroting te realiseren. Dit aantal zal mede beperkt zijn door het naar verwachting betrekkelijk geringe aanbod van landbouwgrond in de Haarlemmermeer buiten PARK21 (zie ook Grontmij, 2011); in samenhang hiermee is het grondbeleid van onder meer de gemeente Haarlemmermeer belangrijk (zie hierna). Daarnaast zullen wellicht nog enkele bedrijven in het gebied van PARK21 de overstap naar de bloemeteelt kunnen maken.

In Scenario Vernieuwing blijft de terugloop beperkter

In het geval er wel op veel bedrijven een of meer van de mogelijkheden tot multifunctionele landbouw benut gaan worden, is er ruimte voor het voortbestaan van meer bedrijven in het gebied dan in het eerste scenario. De daling van het aantal bedrijven kan dan mogelijk beperkt blijven tot ongeveer een derde van het huidige aantal bedrijven dat de vestigingslocatie in het gebied PARK21 heeft. Dit geeft het belang aan van een positieve strategie voor de ontwikkeling van verbrede landbouw, ook vanuit de gemeente. Een beperkt deel van de afval- lers zou ook bij voortzetting van de huidige situatie (dus het gebied blijft dan volledig landbouwgrond, en geen PARK21) verdwijnen door de afwezigheid van een opvolger.

Grondbeleid belangrijk

Voor de processen van ontwikkeling enerzijds en mogelijk beëindiging of verplaatsing anderzijds van de landbouwbedrijven in het gebied speelt een belangrijke rol het beleid ten aanzien van grond (aankoop, toedeling en andere). Het gaat hierbij om de beschikbaarheid van grond, zowel in als buiten het gebied PARK21, ook voor de bedrijven gevestigd buiten PARK21 met (nu) grond daarbinnen. Naast de grondgebruikers gaat het hierbij ook om de positie van de verpachters. Vastgesteld kan worden dat naarmate meer ondernemers uit PARK21 mogelijkheden zien voor een voortzetting van het bedrijf elders, de (agrarische) productiemogelijkheden voor de blijvende bedrijven kunnen toenemen.

De agrarische structuurverkenning gemeente Haarlemmermeer (Grontmij, 2011) geeft zicht op de mogelijkheden van grondruil en bedrijfsverplaatsing in de omliggende landbouwgebieden. Een belangrijk deel, 42% van de agrarische ondernemers in de Haarlemmermeer, is bereid te denken over bedrijfsverplaatsing. Het overgrote deel hiervan wil echter wel in de Haarlemmermeer blijven. Dit betekent dat de ondernemers die vanuit het gebied van PARK21 willen verplaatsen, veel 'concurrenten' binnen de Haarlemmermeer hebben. Omdat echter ook 31% van de agrarische bedrijven in de gehele Haarlemmermeer bereid is te denken over het stoppen van het bedrijf, ontstaan er gelijktijdig ook wel mogelijkheden voor verplaatsing of overname van bedrijven resp. van grond. Van belang is in dit verband de aanbeveling van Grontmij (p. 81):

'Geadviseerd wordt om de mogelijkheden ten aanzien van kavelruil niet per deelgebied te beschouwen, maar om dit op een hoger schaalniveau uit te werken.'

De door de agrarische ondernemers mogelijk te ontvangen waarde bij verkoop van grond binnen PARK21, zal (waarschijnlijk) een agrarische waarde zijn. Deze waarde is gebaseerd op een nieuwe bestemming groen. Deze is in het algemeen beduidend lager dan de prijs die wordt ontvangen bij een nieuwe bestemming bebouwing. De te ontvangen waarde voor verkoop van grond in PARK21 beperkt sterk de mogelijkheden voor de huidige agrarische ondernemers om hun bedrijf naar elders te verplaatsen. Dit beperkt tevens het agrarisch perspectief voor meerdere van de huidige bedrijven binnen de locatie PARK21. In dit kader is de aanbeveling van Grontmij (p. 84) relevant wat betreft het verevenen van de gelden tussen overheid en ondernemers na planologische functiewijziging; dit zou het gevoel van 'fair trade' bevorderen.

Rol van gemeente en Hoogheemraadschap cruciaal

De gemeente en het Hoogheemraadschap Rijnland (HHR) dragen een belangrijke verantwoordelijkheid voor de inrichting resp. het waterbeheer, dus voor de voorwaarden van de land- en tuinbouw in het gebied. Gezien de geplande ingrijpende veranderingen op beide terreinen is er de noodzaak van onderzoek en overleg tussen de beide instanties en een goede verantwoording en communicatie naar de betrokken agrariërs. De gemeente als initiatiefnemer voor PARK21 heeft hierbij primair de taak om de agrariërs voldoende te informeren en te betrekken bij de planvorming. Individuele gesprekken met de huidige ondernemers over hun visie op de onzekere toekomst en hun mogelijke bedrijfsstrategie is aan te bevelen.

Ook verdient het aanbeveling om de ontwikkelingen in het gebied van PARK21 meer te relateren aan de structuurontwikkeling en de kansen van de landbouw in de Haarlemmermeer als geheel; zie hiervoor ook de aanbevelingen van Grontmij (2011).

Literatuur en websites

Adviesbureau RBOI Rotterdam, *Haarlemmermeer, Plan van aanpak planologisch traject PARK21*. Eindconcept, 21 juli 2010.

Berkhout, P. en C. van Bruchem, *Landbouw-Economisch Bericht 2010*. Rapport 2010-013. LEI, onderdeel van Wageningen UR, 2010.

Bont, C.J.A.M. de, W.H. van Everdingen, A. van der Knijff en H.A.B. van der Meulen, *Actuele ontwikkeling van resultaten en inkomens in de land- en tuinbouw in 2009*. Rapport 2009-088. LEI, onderdeel van Wageningen UR, 2009.

Brunner, C.M., J.C. Barrois en M.C. Lammens, *Haarlemmermeer; Plan van aanpak planologisch traject Park21*. Adviesbureau RBOIRotterdam, Rotterdam, 2010.

Diepen, P.N.J. van, L. van der Sluijs, J.B. Groot Nibbelink en R.M.G. Jansen, *Globale verkavelingsanalyse Noord-Holland*. Kadaster, Apeldoorn, uitgevoerd in opdracht van STIVAS, 2008.

DLG (Dienst Landelijk Gebied), *Landbouwkundig grondgebruik in Park21*. Concept, juni 2010.

Grontmij (I.L. Mijnders, S. Top en M. van Leeuwen), *Agrarisch structuuronderzoek Haarlemmermeer*. Januari 2011.

Ham, A. van den en M.E. Ypma, *Verbreiding op landbouwbedrijven; Met visie en creatieve vasthoudendheid naar succes*. Rapport 7.00.02. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2000.

Hoogheemraadschap van Rijnland, *Ontwerp - Waterstructuurvisie Haarlemmermeerpolder*. Leiden, 2009.

Leeuwen, M. van, B. Pronk en T. de Kleijn, *Het Nederlandse agrocomplex 2009*. Rapport 2009-001. LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag, 2009.

LEI, *Land- en tuinbouwcijfers 2009. Den Haag*, Rapport 2009-069. LEI, onderdeel van Wageningen UR, 2009.

Kuhlman, T., N. Polman, B. Smit, G. Venema, J. Buurma, A. van Duijn, J. van Dijk, Y. Dijkxhoorn, J. Helming, J. Jager, B. Janssens, G. Jukema, H. Prins en R. Stokkers, *Landbouwperspectieven in Noord-Holland tot 2040; Bouwstenen voor de structuurvisie van de provincie*. Rapport 2009-043. LEI, onderdeel van Wageningen UR, 2009.

Praktijkonderzoek Plant en Omgeving (PPO), *Stadslandbouwgids; stadslandbouw onder de loep*. Lelystad, 2007.

Ruijs, M.N.A., N.S.P. de Groot, H.F. de Zwart en W. Voogt, *PrimAviera onder de loep; Perspectief vestigingslocatie glastuinbouw*. Rapport 2010-031. LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Rijnland, *Zoet en Zout; verzilting in het Rijnland*. Hoogheemraadschap Rijnland, Leiden, 2009.

Website

www.buurderijhaarlemmermeer-zuid.nl/Buurderij%20Haarlemmermeer%20executive%20summary.pdf

Bijlage 1

Notitie CLM

Multifunctionele landbouw in PARK21

Een quick scan

Eric Hees (CLM Onderzoek en Advies)

Henk Kloen (CLM Onderzoek en Advies)

Katrin Oltmer (LEI, onderdeel van Wageningen UR)

CLM Onderzoek en Advies BV/LEI, onderdeel van Wageningen UR
Culemborg, september 2010

Inhoud

1	Inleiding	58
2	Verbrede landbouw in Nederland	60
3	Verbreding en ondernemerschap	63
4	Kansen voor verbreding in PARK21	65
	4.1 Zorglandbouw	65
	4.2 Agrarische kinderopvang	66
	4.3 Recreatie	67
	4.4 Business events	68
	4.5 Educatie en beleving	70
	4.5.1 Boerderijeducatie	70
	4.5.2 Moestuinen plus	70
	4.5.3 Educatiecentrum	71
	4.6 Boerderijverkoop/PARK21-producten	71
	4.6.1 Local to local	72
	4.6.2 Local to regional	72
	4.6.3 Local to national	73
	4.7 Groenbeheer	73
	4.8 Akkerbouw voor de open ruimte	75
5	Conclusies en aanbevelingen	76
	5.1 Conclusies	76
	5.2 Aanbevelingen aan de gemeente	76
	5.3 Aanbevelingen aan de ondernemers	77
	Bijlagen	
	1a Bronnen	78

1 Inleiding

De gemeente Haarlemmermeer wil met PARK21 een transitie in gang zetten van een agrarisch gebied van circa 1.000 ha naar een multifunctioneel gebied met recreatieve ambities. De inzet is dat de beoogde nieuwe functies in het gebied ook nieuwe kansen bieden voor meer multifunctionele landbouwactiviteiten in het plangebied, en dat zij daarmee van belang zijn voor het perspectief van agrarische bedrijven in het gebied.

Er is landelijk al veel informatie over de ontwikkeling van multifunctionele landbouw in de afgelopen jaren en mogelijke trends naar de toekomst. Met deze quick scan geven we, mede op basis van de huidige situatie in de regio en te verwachten ontwikkelingen, een regionale *inkleuring* aan de ontwikkeling van multifunctionele landbouwactiviteiten. Behalve de ontwikkeling van krachten aan de vraagzijde besteden we ook aandacht aan de aanbodzijde (de mogelijkheden van huidige bedrijven en eventuele instromers om de behoeften te realiseren)

Doel van deze *quick scan* is:

- een indicatieve verkenning van de markt voor multifunctionele landbouwactiviteiten en -producten in de regio Haarlemmermeer, met zijn bijzondere eigenschappen (PARK21, Schiphol, nabijheid woonkernen en steden);
- inzicht in het bestaande aanbod van multifunctionele activiteiten;
- indicatie van de mogelijkheden om nieuwe multifunctionele activiteiten en producten in te passen in de bestaande bedrijven, zowel ruimtelijk (areaal), als bedrijfseconomisch, als mentaal.

Voor de *quick scan* is gebruik gemaakt van recent onderzoek van LEI-WUR, van Ecorys en van ASG-WUR. Er is gesproken met vertegenwoordigers van Agro Nova PARK21, Rabobank Haarlemmermeer, Gemeente Haarlemmermeer, Task Force Multifunctionele Landbouw, Landzijde, Natuur en Milieu Centrum Haarlemmermeer, de Heimanshof, Zorgverzekeraar Zorg en Zekerheid, Innovatienetwerk en de Volkstuinenvereniging Hoofddorp. Voorts is al deze informatie aangevuld en geïnterpreteerd met kennis en ervaring van de auteurs.

In hoofdstuk 2 beschrijven we de recente landelijke ontwikkelingen in de multifunctionele landbouw. In hoofdstuk 3 gaan we in op de bestaande aanknopingspunten voor verbreding van de landbouw en op de vraag wat PARK21 en de agrarische sector elkaar te bieden hebben. In hoofdstuk 4 maken we een 'vertaling' naar de regio van PARK21 en de bijzondere kenmerken daarvan. In hoofdstuk 5 trekken we een aantal conclusies en doen we aanbevelingen aan de gemeente en de ondernemers.

2 Verbrede landbouw in Nederland

De multifunctionele landbouw in Nederland speelt een steeds belangrijkere rol in de strategie van agrarische bedrijven. Door verbreding naar sectoren als zorglandbouw, recreatie en toerisme of boerderijverkoop genereren agrarische ondernemers niet alleen extra inkomsten, maar leveren zij ook een bijdrage aan de boer-burger relatie en aan de vitaliteit van het platteland.

Met de oprichting van de Taskforce Multifunctionele Landbouw in 2007 stimuleert het Ministerie van LNV de ontwikkeling van de multifunctionele landbouw in Nederland. De talrijke initiatieven die de Taskforce sinds haar oprichting in gang heeft gezet en coördineert, hebben er toe geleid dat de sector verder professionaliseert. Boeren werken steeds meer samen om hun product of dienst beter in de markt te zetten. Voorbeelden van dergelijke samenwerkingsverbanden zijn de Landwinkelketen voor boerderijverkoop en de Verenigde Agrarische Kinderopvang. Ook komt er steeds meer samenwerking tussen boeren en andere ketenpartners, zoals bij de afzet van streekproducten het geval is. Producten en diensten van de multifunctionele landbouw krijgen steeds hogere toegevoegde waarde, bijvoorbeeld doordat vakantieverblijven op de boerderij steeds luxer en dus ook duurder worden.

Aantallen en omzet

De Taskforce richt zich vooral op multifunctionele sectoren waarbij het contact tussen boer en burger centraal staat. Dit zijn zorglandbouw, recreatie en toerisme, boerderijverkoop, agrarische kinderopvang, boerderijeducatie en agrarisch natuurbeheer. Voor deze sectoren is de ontwikkeling van de omzet sinds 2007 in beeld gebracht. Tabel 1 toont de meest recente schattingen: Volgens deze schatting is de omzet van de zes genoemde multifunctionele sectoren sinds 2007 met 28% gestegen, terwijl de productiewaarde van de totale primaire land- en tuinbouw in dezelfde periode daalde met 3,4%, van 23,5 naar 22,8 miljard euro in 2009 (LEI, 2010).

Een stijging van de totale omzet bij een licht dalend aantal bedrijven betekent dat de multifunctionele bedrijven er de laatste jaren in zijn geslaagd om de omzet per bedrijf te verhogen. De omzet per bedrijf kan worden opgeschroefd door vergroting of kwalitatieve verbetering van de bestaande verbredingstak of door het opstarten van een tweede of derde verbredingstak. De sector agrarisch natuurbeheer is de enige sector waarbij een omzetzak werd geregistreerd. Reden hiervoor zijn de verminderde budgetten voor agrarisch natuurbeheer.

Sector		Aantal bedrijven		Schatting omzetrange 2009 per bedrijf (* 1.000)	Omzet-schatting per sector (mln. euro)	
		2007	2009		2007	2009
Zorgboerderijen		756	870	60-85	45	63
Agrarische kinderopvang		20	64	200-248	4	14
Boerderij- verkoop	winkel	1.100	1.400	30-250	70	93
	andere afzetkanalen	1.750	850	4-200	19	39
Agrarisch natuurbeheer		13.000	13.660	5-7	90	79
Recreatie en toerisme	verblijfsrecreatie	1.450	1.340	23-64	42	56
	dagrecreatie	1.570	1.444	5-136	50	65
Educatie		500	500	2-4	1,5	1,7
Totaal		20.146	20.128		322	411

Bron: Roest et al. 2009 en Roest et al. (2010).

Andere vormen van verbreding, waarbij geen of in mindere mate sprake is van een boer-burger relatie en waar de Taskforce Multifunctionele Landbouw zich niet op richt, zijn loonwerk, duurzame energieproductie (exclusief warmte/krachtkoppeling) en stalling van goederen en dieren. Ook deze sectoren kunnen een betekenisvolle aanvulling leveren op het boereninkomen. Volgens de CBS Landbouwtelling waren er in 2009 landelijk bijna 5.000 bedrijven met de genoemde drie verbredingsectoren. Sinds 2008 is dit aantal licht gestegen (tabel 2). Loonwerk als verbreding kan van belang zijn als het gaat om natuur- en groenbeheer.

	Aantal bedrijven met andere vormen van verbreding (2008 en 2009)	
	2008	2009
Duurzame energie	496	466
Stalling	2.105	2.193
Loonwerk	2.075	2.180
Totaal	4.676	4.839

Bron: CBS Landbouwtelling.

Het totaal aantal landbouwbedrijven is in de periode 2007-2009 sterker gedaald dan het aantal bedrijven met een multifunctionele tak. Het aandeel bedrijven met verbreding in het totaal aantal landbouwbedrijven is in dezelfde periode dan ook licht toegenomen (tabel 3).

Tabel 3	Aantal landbouwbedrijven en bedrijven met verbreding (2007 en 2009)			
	Aantal bedrijven		%	
	2007	2009	2007	2009
Alle landbouwbedrijven	76.741	73.008	100	100
Totaal bedrijven met verbreding	25.108	24.967	32,7	34,2
- multifunctionele bedrijven (sectoren Taskforce)	20.146	20.128	26,3	27,6
- bedrijven met duurzame energie, stalling en loonwerk	4.962	4.839	6,5	6,6

Bron: CBS Landbouwtelling en Roest et al. (2010).

Multifunctionele landbouw levert een bijdrage aan de regionale economie en de leefbaarheid van het platteland. Veel multifunctionele bedrijven bieden unieke producten en diensten aan in een straal van tien kilometer. Op die manier leveren deze bedrijven een bijdrage aan de voorzieningen in het gebied.

Uit een recent gehouden enquête onder multifunctionele ondernemers blijkt bovendien dat hun werkplezier door de nieuwe activiteiten op het bedrijf is toegenomen. Dit komt door de grotere afwisseling van de werkzaamheden en door het contact met mensen van buiten het bedrijf.

3 Verbreding en ondernemerschap

Soms wordt multifunctionele landbouw nog gezien als iets 'wat eigenlijk niet thuishoort op een echt agrarisch bedrijf'. Mede door de recente professionalisering en samenwerking (zie hoofdstuk 2) wordt daar inmiddels genuanceerder over gedacht en gesproken. Steeds breder dringt het besef door dat landbouw in een druk bevolkt land als Nederland al heel gauw multifunctioneel van aard is. Zeker in het westen van het land.

Om een perspectiefvolle stap richting verbreding van het bedrijf te kunnen maken, zijn ten minste nodig:

- Afnemers van het nieuwe product of de nieuwe dienst (klanten/bezoekers), dus een inzicht in de verschillende doelgroepen:
 - inwoners Hoofddorp en Nieuw-Vennep;
 - bezoekers PARK21 uit grotere regio;
 - consumenten Westelijke Randstad.
- Bereikbaarheid/toegankelijkheid van gebied en bedrijf;
- Affiniteit met/kennis van verbreding bij de ondernemer;
- (net als voor de hoofdtak van het bedrijf) ondernemingsgeest.

De agrariërs in PARK21 zijn in het algemeen ondernemend, zien hun kansen en pakken door. Dat komt ook tot uiting in de al bestaande verbrede bedrijven, ook al zijn dat er niet veel. In het gebied van PARK21 zijn op dit moment twee bedrijven die hun producten op het eigen bedrijf verwerken, vier bedrijven die hun producten aan huis verkopen (waaronder het enige melkveebedrijf), één zorglandbouwbedrijf en één loonwerkbedrijf (LEI, 2010). Aanknopingspunten voor verbreding zijn verder de streekeigen Meerlander-aardappel, de bloementeelt, bestaande paardenstallingen (waaronder één bedrijf met paarden als hoofdtak). Maar ook een aantal horecagelegenheden in de directe omgeving, die zich profileren met streekgebonden producten op het menu.

Met de komst van PARK21 komen er nieuwe doelgroepen voor verbreding in beeld: buurtbewoners uit voornamelijk Hoofddorp en Nieuw-Vennep, bezoekers van verder weg, toeristen. Aangenomen mag worden dat - gegeven de voorkeur van de gemeente om agrariërs te betrekken bij PARK21 - er planologische medewerking komt voor initiatieven in de richting van verbreding. Ook toont de gemeente Haarlemmermeer interesse om ondernemers die zich willen professionaliseren en samenwerken in verbreding te ondersteunen.

Omgekeerd heeft de agrarische sector veel aan PARK21 te bieden. De akkerbouw en bloemeteelt spelen een cruciale rol in het open houden van het polderlandschap, met erven als oases van beleving en activiteit. De agrarische sector *draagt*, fysiek en mentaal, de cultuurhistorie van dit gebied, vooral in de Polderlaag.

Verder biedt de agrarische sector de mogelijkheid van *contact* met dieren en met de grond, maar ook met vers voedsel. Steeds meer aandacht komt er voor lokaal geproduceerd kwaliteitsvoedsel en andere agrarische producten. Agrariërs kunnen daarop inspelen.

Ook heeft de agrarische sector veel te bieden aan de PARK21 ontwikkelingen als het gaat om de aanleg en het beheer van groengebieden in Park- en Leisure-laag. Met kennis en machines op het gebied van groen kunnen agrariërs een belangrijke bijdrage leveren aan de totaalontwikkeling van PARK21. Juist deze specifieke bijdrage vergt dan wel een professionele aanpak en gebieds-samenwerking, ook vanwege aanbestedingseisen.

Ten slotte neemt de agrarische sector *ondernemingsgeest* mee naar PARK21. Gezien de wens van de gemeente om PARK21 te laten dragen door ondernemende, succesvolle bedrijven ligt er een logische rol weggelegd voor degenen die vaak al generaties lang in dit gebied werkzaam zijn, de biotoop kennen en er hun brood verdienen.

In het volgende hoofdstuk gaan we systematisch na welke kansen voor verbreding zich aandienen.

4 Kansen voor verbreding in PARK21

4.1 Zorglandbouw

Circa 65% van de zorgboerderijen in Nederland zijn melkvee- en graasdierbedrijven, bijna 15% zijn akkerbouw- en tuinbouwbedrijven. Ongeveer 12% van de zorgboerderijen bevindt zich in de Provincie Noord-Holland.

De meeste zorgboerderijen in Noord-Holland zijn aangesloten bij Landzijde (www.landzijde.nl), een organisatie die cliënten werft en zorgboeren begeleidt, en zelf een AWBZ-erkenning heeft. Landzijde is in een periode van ca. 8 jaar uitgegroeid tot een organisatie met 100 agrarische deelnemers en 700 zorgvragers, uit 8 verschillende klantdoelgroepen. De agrarische deelnemers halen uit de zorgtak een gemiddelde omzet van circa € 40.000 per jaar, sommige tot € 100.000. Ook voor ondernemers in PARK21 ziet Landzijde mogelijkheden voor zorglandbouw, ofwel door de zorgtak zelf te runnen, ofwel door ruimte te bieden op het erf voor zorgactiviteiten door anderen.

Uit een studie van Ecorys (2009) naar de potentiële markt vraag naar zorglandbouw komt naar voren dat het groeipotentieel vooral zit op het gebied van arbeidstoeleiding voor de doelgroepen langdurig werklozen, gedeeltelijk of tijdelijk arbeidsongeschikten en ex-gedetineerden. Het aantal zorgboerderijen dat zich op deze doelgroep specialiseert en de verwachte groei in dit aantal lijken achter te blijven bij deze potentiële vraag. Om het groeipotentieel optimaal te benutten, moeten zich meer zorgboeren op deze doelgroepen gaan richten en moeten er nieuwe vormen van arbeidstoeleiding worden ontwikkeld.

Een knelpunt bij deze doelgroep is vaak dat het hierbij om andere financiering gaat dan bij andere doelgroepen (AWBZ-financiering). Bij arbeidsreïntegratie wordt de financiering via de gemeenten, UWV of re-integratiebedrijven geregeld. Hiervoor moeten nieuwe samenwerkingsverbanden worden opgezet.

Een specifiek voorbeeld van arbeidstoeleiding vormen de zogenaamde 'leerboerderijen', specifiek voor leerlingen van het lager en middelbaar onderwijs die niet in het reguliere onderwijs passen. Op leerboerderijen worden zij uit hun prikkelrijke omgeving gehaald. Het gaat niet om louter boerderijbezoek, maar om leren in combinatie met werken. Landzijde heeft samen met het Wellant College Houten een experiment op dit gebied lopen in Amsterdam en wil dit uitbreiden. Ondernemers in PARK21 kunnen samenwerking zoeken met deze partijen. Een project met veel ervaring op dit gebied is Boer-en-Maat in Enschede (www.boer-en-maat.nl).

Voor de financiering kan contact worden gezocht met de gemeente (afdelingen Sociale zaken en Onderwijs) en kan een beroep worden gedaan op de Wajong-regeling.

Naast de bovengenoemde doelgroepen zijn ouderen - bij de voortschrijdende vergrijzing van de bevolking - een belangrijke doelgroep voor de zorglandbouw. Het is een nog grotendeels latente markt. Landzijde signaleert behoefte aan meer opvang voor zorgbehoevende ouderen, en als nieuwe ontwikkeling opvang van paren van een zorgbehoevende oudere samen met zijn/haar nog gezonde partner. Meerwaarde van zorg op de boerderij is opvang in een rustige omgeving waar iets te zien en te beleven is. Financieringsopties kunnen worden gezocht bij de AWBZ- en WMO-loketten (zorgkantoor en gemeente Haarlemmermeer).

Ook de woonzorg voor ouderen (wonen op de zorgboerderij) is een nieuwe marktkans. Wonen op de zorgboerderij bestaat nog maar weinig. Belangrijkste knelpunt is meestal het bestemmingsplan (Caron-Flinterman, 2010).

4.2 Agrarische kinderopvang

De agrarische kinderopvang is sterk in ontwikkeling. Zo is het landelijk aantal bedrijven volgens de CBS Landbouwtelling gegroeid van 20 in 2007 tot 64 in 2009. 65% van de bedrijven met agrarische kinderopvang in Nederland zijn melkvee- en graasdierbedrijven, 14% zijn akkerbouwbedrijven. In de Provincie Noord-Holland zijn er in 2009 zes bedrijven met agrarische kinderopvang.

Momenteel zijn er 27 bedrijven aangesloten bij de Verenigde Agrarische Kinderopvang (VAK) (www.agrarischekinderopvang.nl). Deze organisatie is in 2004 opgericht door GLTO, Radius Nederland en een aantal agrarische ondernemers. De bij de VAK aangesloten bedrijven hebben gemiddeld 21 kinderopvangplaatsen per bedrijf, waarvan 16 voor de kinderdagopvang en 5 voor de buitenschoolse opvang. Door de kinderopvang ontstaat er een gemiddelde werkgelegenheid van 4,5 fte per bedrijf. In Noord-Holland zijn er tot op heden nog geen bedrijven aangesloten bij de VAK.

Naar schatting ligt de gemiddelde omzet van agrarische kinderopvang bij 200.000 euro per bedrijf.

Volgens de VAK kan de agrarische kinderopvang perspectief bieden voor de overvolle wachtlijsten. Momenteel zijn er 46 locaties van kinderdagverblijven en 59 locaties voor buitenschoolse opvang in de Haarlemmermeer. De gemeente Haarlemmermeer geeft aan dat de vraag naar kinderopvang en naar buiten-

schoolse opvang in de gemeente groot is.¹ Ook is er een groeiende behoefte aan kinderopvang gecombineerd met bijvoorbeeld sport, natuur of cultuur. Hier- van getuigt ook de groei van het concept Jeugdland, met na Hoofddorp ook een nieuwe vestiging in Nieuw-Vennep (www.jeugdland.net). Buitenactiviteiten op een agrarisch bedrijf kunnen hier goed op inspelen.

Een vaak genoemd knelpunt van agrarische kinderopvang is de afstand tus- sen de stedelijke bebouwing en de plaats van het agrarisch bedrijf. In PARK21 zijn de randgebieden nabij de woonwijken van Hoofddorp en Nieuw-Vennep ech- ter goed bereikbaar. De inwoners van Hoofddorp en Nieuw-Vennep zijn sterk ge- richt op autogebruik. Agrarische kinderopvang in PARK21 kan hier goed op inspelen, vooral omdat in het Masterplan verbetering van de ontsluiting wordt voorzien.

4.3 Recreatie

Het aantal agrarische bedrijven met recreatie en toerisme als verbredingstak toont volgens de CBS Landbouwtelling een licht dalende trend. Vooral bij de verblijfrecreatie is sprake van een nagenoeg verzadigde markt. 35% van de re- creatiebedrijven zijn overige graasdierbedrijven, 25% melkveebedrijven en 15% akkerbouwbedrijven. Hoewel de markt qua aantallen stagneert, komen er wel steeds meer verschillende vormen van recreatie, zowel bij de dag- als de ver- blijfrecreatie. De trend bij verblijfrecreatie gaat naar steeds luxere vakantiever- blijven, zoals huisjes en appartementen.

Terwijl de markt voor verblijfrecreatie stagneert, zitten er in dagrecreatie landelijk gezien wel nog groeiomogelijkheden. Gevraagd zijn vooral combinaties van meerdere vormen van recreatie, bijvoorbeeld fietsen en watersport. Meer- dere recreatieondernemers kunnen samenwerken om arrangementen te ontwik- kelen.

De verwachte toestroom van recreanten in PARK21 biedt goede kansen voor terrasjes en theetuinen waar men verfrissingen en kleine (gezonde) snacks kan nuttigen. Aardappelbedrijven in het gebied kunnen inspelen op de recrean- ten door het serveren van zelf gemaakte frites, chips of andere aardappelpro- ducten, eventueel samen met groente- en fruitsalades.

¹ De gemeente Haarlemmermeer doet momenteel onderzoek naar de wachtlijsten voor kinderopvang in de gemeente. Er is weinig zicht op de daadwerkelijke lengte van de wachtlijsten, omdat deze vaak kunstmatig hoog worden gehouden, bijvoorbeeld doordat kinderen bij meerdere bedrijven staan inge- schreven. De resultaten van het onderzoek worden eind 2010 verwacht (mondelinge informatie van gemeente Haarlemmermeer).

Verwacht wordt dat veel jonge gezinnen met kleine kinderen gebruik zullen gaan maken van PARK21. Een combinatie van eet- en drinkgelegenheid met een speelruimte voor kinderen (bijvoorbeeld een speelschuur) verhoogt de aantrekkelijkheid van een locatie. In dat verband kunnen bepaalde gewassen attractief zijn voor recreanten. Een goed voorbeeld is een maïs-doolhof, waarbij de maïs na de oogst op de markt kan worden afgezet (of waarbij wordt samengewerkt met een veehouderij in de nabije omgeving buiten PARK21).

Uit de enquête onder de inwoners van de Haarlemmermeer (Holzmann en Bouwmeester, 2008) komt naar voren dat er veel behoefte is aan rust en natuurbeleving. Een nieuw concept in de multifunctionele landbouw is 'zingeping op de boerderij' en 'spiritualiteit op het platteland'. Een mogelijke invulling van een dergelijk concept zijn stiltecentra of stiltetuinen.

Ruitersport

Na een onstuimige groei van het aantal paarden en ruitersport lijkt er op dit moment stagnatie op te treden. Echter in de regio rond Haarlemmermeer zijn de mogelijkheden voor ruitersport buiten nog beperkt. Het nieuwe PARK21 biedt prachtige kansen als er een netwerk van ruitersporen wordt aangelegd. Ruiters kunnen vertrekken vanuit de al in het gebied aanwezige manege, maar ook kunnen agrariërs hierop inspelen door rustpunten (voer/water/picknickbank) te bieden en stallingmogelijkheden. Veel bedrijven in het gebied van PARK21 hebben al een of enkele paarden (privé of verhuurde stal). Een kleine uitbreiding biedt deze bedrijven de mogelijkheid laagdrempelig en eenvoudig te starten met verbreding.

Indien een groep van 5-10 bedrijven gaat samenwerken in promotie en ontwikkeling van ruitersporen die zowel door de park- als de polderlaag, langs de bedrijven loopt, ligt hier een goede kans.

4.4 Business events

Gerelateerd aan recreatie en toerisme is de markt voor business events. Deze is de laatste jaren sterk aan het ontwikkelen. Vanwege de centrale ligging in de Randstad en de nabijheid van veel bedrijvigheid (Schiphol, Amsterdam) kunnen agrarische bedrijven in PARK21 hier goed op inspelen. Door in PARK21 business events te ontwikkelen kan de benutting van het park doordeweeks en buiten vakantieperiodes sterk toenemen. Business events kunnen verschillende vormen aannemen.

Ontvangstboerderijen

Ontvangstboerderijen die zich specialiseren op de zakelijke markt bieden vergaderfaciliteiten voor zakelijk overleg, maar ook faciliteiten voor bedrijfsuitjes. Bij het laatste gaat het vaak om een recreatieactiviteit zoals boerengolf, GPS wandelingen, poldersport of kookworkshop gecombineerd met een eetarrangement. Samenwerking met andere ondernemers versterkt de kansen.

Nieuwe diensten vormen managementtrainingen en teambuildingactiviteiten op het agrarisch bedrijf, waarbij de agrarische ondernemer niet alleen gastheer is, maar ook deel uitmaakt van de trainingen zelf, bijvoorbeeld als rolmodel (zie ook www.boerbos.nl, in Aalsmeerderbrug).

Een verdergaande mogelijkheid is het aanbieden van bed en breakfast of hotelkamers voor zakenmensen als alternatief voor hotels bij Schiphol, of voor Nederlandse bedrijven die hun buitenlandse zakenpartners iets speciaals willen bieden. De huidige hotelbranche kampt aan de ene kant met lagere bezetting, maar kan ook op zoek gaan naar onderscheidende producten en diensten (zie bijvoorbeeld www.hotel-boerenkamer.nl).

Ruimtes voor kleine bedrijvigheid

Kleine zelfstandige ondernemers zonder personeel die vanuit huis werken (coaches, adviseurs, tekstschrijvers, enzovoort) zijn vaak op zoek naar werk- en ontmoetingsplekken waar zij in contact komen met collega-ondernemers. Flexibele kantoor- en vergaderruimtes voor professionals zijn in de stedelijke gebieden dan ook sterk in opkomst. Kleine zelfstandigen met aan natuur, milieu en landschap gerelateerde bedrijven zijn wellicht geïnteresseerd in ruimte in een landelijke omgeving zoals in PARK21 en kunnen tevens met kennis of recreatieve bestedingen bijdragen aan de lokale economie. Ook verhuur voor langere periodes is denkbaar.

Kunstzinnige bestemmingen

Een andere ontwikkeling is de samenwerking tussen boeren en kunstenaars of musici. Zo kunnen multifunctionele agrarische ondernemers ruimtes beschikbaar stellen voor concerten, theatervoorstellingen, tentoonstellingen of diverse cursussen op kunstzinnig gebied.

Flexibele ruimtes

Een belangrijke voorwaarde voor deze vorm van verbreding is de beschikbaarheid van flexibele ruimtes. Een locatie moet snel kunnen worden omgetoerd van vergaderzaal met beamer, tafels en stoelen tot bijvoorbeeld een theaterzaal

met podium. Op die manier kunnen ondernemers makkelijker inspelen op uiteenlopende behoeftes en vragen vanuit de markt.

4.5 Educatie en beleving

Bij educatie denken we in de eerste plaats aan schoolklassen die boerderijen bezoeken, daar lessen krijgen of meewerken. Daarnaast zijn er ook kansen om volwassenen en kinderen buiten te interesseren voor tuinieren, of kennismaken met en beleven van het agrarisch bedrijf en het buitenleven.

4.5.1 Boerderijeducatie

In Nederland zijn er circa 500 bedrijven met boerderijeducatie. Dit aantal is de laatste jaren stabiel. Steeds meer ondernemers met boerderijeducatie sluiten zich aan bij samenwerkingsverbanden. In Hoofddorp en Nieuw-Vennep zijn twee agrarische bedrijven aangesloten bij het samenwerkingsverband Boerderijeducatie Amsterdam, de Hoeve de Vogel in Hoofddorp en de Elisabeth Hoeve in Nieuw-Vennep.

Boerderijeducatie vindt vooral plaats op graasdierbedrijven (en dan vooral melkveebedrijven). In PARK21 is er slechts één melkveebedrijf. Uiteraard valt er ook op akkerbouwbedrijven genoeg te leren, alleen zijn deze bedrijven vaak minder 'tastbaar' voor kinderen in die zin dat de werkzaamheden vaak vrij specifiek zijn. Ook zijn de werkzaamheden op akkerbouwbedrijven meer seizoensgebonden. In het algemeen is het inkomen dat agrarische bedrijven verwerven uit boerderijeducatie laag, en nog van incidenteel karakter. In de Haarlemmermeer heeft educatie echter al een meer structureel karakter met een aantrekkelijke vergoeding. Gunstig is bovendien dat de afstand van woongebieden/scholen naar PARK21 vrij klein is.

4.5.2 Moestuinen plus

Waar veel traditionele volkstuinverenigingen vergrijzen en minder belangstelling krijgen, neemt de belangstelling voor moestuintjes in woonwijken, pluktuinen en zelfoogsttuinen in en rond de stad toe (zie bijvoorbeeld www.boerenbuur.nl, Pijnenburg et al, 2009). De volkstuinvereniging in Hoofddorp heeft geen behoefte aan uitbreiding, maar de AVVN (*mond. med. Herman Vroklage*) onderschrijft dat er een latente markt is voor volkstuinen nieuwe stijl. Zo'n volkstuin zou meer multifunctioneel moeten zijn en tevens als park publiek toegankelijk

kunnen zijn. Waar een 'echte volkstuinder', veel 45-plussers of zelfs 60-plussers, zoveel mogelijk zelf wil doen in zijn tuin, zijn er ook doelgroepen die daarvoor geen tijd hebben maar wel de tuin willen beleven. Dit kunnen bijvoorbeeld gezinnen met kinderen zijn, en ook schooltuinen.

Hier kunnen agrarische bedrijven op inspelen door het aanbieden van extra diensten, zoals ploegen en mesten, al het tuinwerk tot de oogst, kook- en inmaak-faciliteiten ('aardappels oogsten en frites maken').

4.5.3 Educatiecentrum

Het Natuur- en Milieucentrum Haarlemmermeer (met als partners onder meer Rabo, Schiphol, gemeente) wil binnen PARK21 een nieuwe thuisbasis vestigen; overwogen kan worden om dit te koppelen aan een agrarisch bedrijf. Zo'n samenwerking kan de opstap zijn naar nieuwe initiatieven, zoals: routes door het landschap, educatie- en schooltuinen, een koppeling aan cultuurhistorie van de landbouw en aan ontwikkeling van nieuwe landbouwproducten.

Bij deze en verwante ontwikkelingen kan aansluiting worden gezocht bij het netwerk van honderden betrokken stedelingen/vrijwilligers van de Heimanshof in Hoofddorp (kleinschalig groenbeheer).

4.6 Boerderijverkoop/PARK21-producten

Agrarische ondernemers kunnen hun producten meer rechtstreeks vermarkten naar consumenten (kortere lijnen).

Hoewel landelijk het aantal bedrijven met boerderijverkoop tussen 2007 en 2009 met circa 20% is gedaald, behalen de bestaande bedrijven steeds meer omzet per bedrijf. Een breed aanbod van producten is een pré. 24% van alle bedrijven met boerderijverkoop zijn tuinbouwbedrijven (exclusief glastuinbouw), melkveebedrijven en akkerbouwbedrijven nemen elk 18% voor hun rekening.

De verwachte toeloop van burgers in PARK21, maar ook de uitgebreide infrastructuur en de hoge bevolkingsdichtheid in een wat groter gebied van de westelijke Randstad (Leiden-Haarlem-Amsterdam) de stedelijke markten, bieden daarvoor goede kansen.

We onderscheiden drie niveaus van vermarkting:

1. *Local to local;*
2. *Local to regional;*
3. *Local to national;*

Voor alle drie geldt overigens dat pas met PARK21 als *brand* kan worden gewerkt als de naam van het park definitief is.

4.6.1 Local to local

Volgens de plannen wordt PARK21 een park voor de burgers, waar dagelijks veel mensen in of langs komen. Voor de verkoop van producten op het eigen bedrijf biedt dit goede kansen. De basisproducten van de akkerbouw (aardappels, tarwe, bieten) laten zich moeilijk verkopen, er is wel een slag naar differentiatie en productontwikkeling nodig. We denken aan de volgende mogelijkheden:

- Een brood van lokale tarwe ontwikkelen en vermarkten. Hiervoor is een aangepaste raskeuze nodig, een samenwerking met een malerij of molen en een bakker. Voorbeelden zijn Zeeuwse Vlegel of Hemmens Landbrood, of van een complete malerij en bakkerij op het erf: de Zonnehoeve in Zeewolde.
- Verwerking van aardappels tot bijvoorbeeld frites of chips. Voorbeeld van chips als streekproduct zijn de Hoekse Chips, geproduceerd door drie aardappeltelers in de Hoekse Waard. Er kan belangrijke meerwaarde worden verkregen door het product te ontwikkelen in combinatie met beleving (kinderen zelf piepers laten rooien en chips laten maken) en lokale proeverij of consumptie, in samenwerking met een in PARK21 te vestigen 'aardappelrestaurant'. De Meerlander-aardappel kan hierin een rol spelen.
- Er kan ook breder worden ingezet op gebruik van lokale producten in de horeca, zoals nu al gebeurt bij onder andere restaurant Long Island in Hoofddorp (www.restaurantlongisland.nl).
- Bloemenverkoop kan worden versterkt door een breder aanbod te gaan telen en meer in te spelen op beleving en recreatie via zelfpluktuinen.

4.6.2 Local to regional

Voor de afzet naar de regio kan gekeken worden naar kanalen waar flink wat producten worden opgenomen én vaak interesse is in profilering met de streek c.q. het achterland. In de hele westelijke Randstad zijn daartoe volop initiatieven. Concreet hebben de winkels van Marqt in Haarlem en Amsterdam zich al bewezen. Maar ook (grote) bedrijven rond de Haarlemmermeer, Schiphol met zijn vele restaurants en winkels in het bijzonder, zijn interessant voor producten uit PARK21.

4.6.3 Local to national

Er is voor PARK21 ook afzet van streekproducten mogelijk richting de landelijke markt. Ten eerste zijn er verschillende landelijke initiatieven voor vermarkting zoals Mijn Boer, inmiddels onderdeel van de Sligro-keten (www.mijnboer.nl) en de Gijs-keten (www.vangijs.nl).

Een interessante optie is verder het zogenoemde streekstation, een verkooppunt met allure langs een snelweg, in dit kader de A4. Het Innovatienetwerk is al geruime tijd in overleg met onder andere Rijkswaterstaat en de gemeente Houten om een streekstation te realiseren langs de A27. Voor een vergelijkbaar initiatief langs de A4 bij PARK21 zou op dit traject kunnen worden aangesloten. (www.innovatienetwerk.nl).

Om de variatie van producten te vergroten zouden ook producten van buiten het gebied kunnen worden aangeboden. Als voorbeeld kan dienen de Landwinkelformule waar boeren elkaars producten in hun eigen winkel verkopen. Dit heeft wel consequenties voor bepalingen in het Bestemmingsplan, die vaak verbieden om meer dan 5 of 10% producten van buiten het eigen erf te verkopen aan huis.

4.7 Groenbeheer

Niet alleen in de polderlaag, maar ook in de park- én leisurelaag komt flinke vraag naar groenbeheer. Traditioneel wordt dit uitgevoerd door gemeentelijke diensten of uitbesteed aan hoveniersbedrijven.

Agrariërs kunnen ook diensten hiervoor ontwikkelen die zij kunnen verweven met hun agrarische bedrijfsvoering. Veel werk kan worden gedaan in periodes dat er minder arbeid op het akkerbouwbedrijf nodig is, met gebruik van al aanwezige tractoren en andere machines.

Voor de gemeente kan dit aantrekkelijk zijn om lokale economie en werkgelegenheid in stand te houden, en mogelijk ook kosten te besparen. Terwijl recreatiegebied wordt ontwikkeld en dit hoofddoel blijft, hoeft agrarische bedrijvigheid niet volledig te worden uitgesloten. Een dergelijk concept met meer accent op natuur is ook in ontwikkeling in het landschapspark Buytenland nabij Rotterdam (zie Vogelzang et al., 2009).

In de verkenning zijn de volgende mogelijkheden naar voren gebracht:

- Rol bij bos- en parkaanleg. Veel werk kan worden gedaan in periodes dat er minder arbeid op het akkerbouwbedrijf nodig is, en aanleg kan inkomsten opleveren in de periode dat agrarische ondernemers grond kwijtraken aan

PARK21, maar hun bedrijf nog niet hebben verbreed of anderszins aangepast aan het toekomstig PARK21.

- Onderhoud en beheer door maaien of begrazen van terreinen. Agrariërs hebben al een deel van de benodigde machines. Ze kunnen hun productie verbreden met een veehouderijtak die tevens interessant is voor andere vormen van verbreding (zorg, educatie, boerderijverkoop). Stallen kunnen op het erf worden gebouwd, mest op de akkers worden afgezet. Maaisel kan op het bedrijf worden gecomposteerd en ingezet als bemesting en bodemverbeteraar. Bedrijven ontwikkelen zich in de richting van een kringloopbedrijf, terwijl de voedselrijkdom van het recreatiegebied afneemt door afvoer van maaisel en mest. Daarmee neemt de natuurwaarde toe (meer soorten bloemen en daarvan afhankelijke vogels en insecten) en ook de belevingswaarde (zie Vogelzang et al., 2009). De aanwezigheid van koeien, paarden en schapen in delen van zowel de parklaag als polderlaag verhoogt de aantrekkelijkheid voor recreanten.
- Waar agrariërs zelf in de eerste plaats bij grootschalig onderhoud een rol kunnen spelen, heeft de Heimanshof expertise en menskracht voor kleinschalig en meer arbeidsintensief beheer. De Heimanshof vergroot haar werkterrein nu van de heemtuin in Hoofddorp naar het buitengebied, en weet daarvoor veel vrijwilligers en zorgbehoevenden te interesseren. Er liggen veel kansen voor Heimanshof en agrariërs om samen te werken. De Heimanshof (Salverda et al., z/j, www.deheimanshof.nl) weet stedelingen voor groen en groenbeheer te winnen. Zij kunnen ecologische expertise bij groenbeheer inbrengen en het kleinschaliger beheer uitvoeren. Agrariërs kunnen de Heimanshof ondersteunen met machines, schaftruimte en verwerking van maaisel en snoeihout. De Heimanshof kan ook haar werkaanbod verbreden met verzorging van vee.
- Ook onderhoud van rietvelden, rietmoerassen als waterzuivering of waterberging, en onderhoud van bomen kan door agrariërs worden opgepakt met deels aanwezige apparatuur en mogelijkheden maaisel en snoeihout te verwerken.
- Indien (extra) wateropvang wenselijk is om wateroverlast te voorkomen, dan wel verzilting tegen te gaan, is het denkbaar dat agrariërs rietvelden of nat grasland in de polderlaag aanleggen als blauwe dienst.

Om tot een goed groenbeheer te komen zijn de volgende stappen aan te bevelen:

- verwerven van kennis (ecologisch) groenbeheer;

- samenwerking tussen geïnteresseerde agrariërs om kennis en inzet van arbeid en machines te bundelen en zo een interessante partner te worden voor de gemeente.

4.8 Akkerbouw voor de open ruimte

Niet alle agrarische ondernemers in PARK21 hoeven te verbreden. Bedrijven met puur wereldmarktgerichte productie kunnen ook bijdragen aan de kwaliteit van het park door:

- behoud van open ruimte met uitzicht;
- behoud van cultuurhistorische gebouwen en verkaveling;
- bijdrage aan sociale veiligheid (door te wonen en werken in het gebied, ook buiten sluitingstijd van recreatieve voorzieningen).

Deze bijdrage kan wel worden versterkt door koppelingen te maken tussen deze andere vormen van bedrijvigheid:

- de agrariërs kunnen ruimte bieden aan een niet-agrarische activiteit op het erf, die gebaat is bij bovengenoemde kwaliteiten;
- agrariërs kunnen - op aanvraag van omringende ondernemers en tegen betaling - de kwaliteit in stand houden of versterken door aantrekkelijke gewassen wel te telen, of onaantrekkelijke juist niet. Daarbij kan het om alleen een rand gaan of om hele percelen of kavels. Aantrekkelijke gewassen kunnen zijn: opvallend bloeiende (koolzaad, luzerne, groenbemesters), of laagblijvende (geen maïs), of cultuurhistorische (granen, naast tarwe ook haver, gerst, of oude gewassen als hennep, meekrap);
- agrariërs kunnen hun land ook - tegen betaling - toegankelijk maken voor recreanten met voetpaden, ruiterspaden en dergelijke.

5 Conclusies en aanbevelingen

5.1 Conclusies

De bestaande agrarische bedrijven in PARK21 hebben nu in beperkte mate verbredingstakken, die echter wel aanknopingspunten bieden voor verdere ontwikkeling.

Er zijn goede kansen om niet-agrarische ondernemers en non-profitinstellingen zoals het Natuur en Milieu Centrum te betrekken bij de ontwikkeling van verbrede bedrijven.

Om ervaring op te bouwen met verbreding bieden vooral zorglandbouw (met een of enkele zorgplaatsen begeleid door Landzijde), ruiterspadennetwerk en paardenstalling, en groenbeheer goede op- en instapmogelijkheden.

Combinaties van verschillende takken van verbreding kunnen elkaar versterken en zo extra omzet genereren, zoals moestuinen met horeca, zorglandbouw met groenbeheer.

Voor het vormen van deze combinaties is samenwerking tussen meerdere ondernemers, zowel agrarische als niet-agrarische aan te bevelen.

Ontwikkeling van verbrede landbouw is - vanuit de gemeentelijke organisatie bezien - niet alleen in het belang van Ruimtelijke Ordening en voor het creëren van draagvlak voor het Masterplan, maar kan ook bijdragen aan doelen van Onderwijs, Welzijn en Sociale Zaken.

5.2 Aanbevelingen aan de gemeente

- Indien het besluit tot de ontwikkeling van PARK21 onomkeerbaar is geworden, zo snel mogelijk *formee*/beleid maken. Bedrijven die nu al willen verbreden maximaal planologische medewerking verlenen.
- Uitdragen/bekendheid geven door hele gemeentelijke organisatie. Het komt nu nog voor dat een ondernemer een gemeentelijke dienst opbelt met een vraag rond PARK21, en dan zelf moet uitleggen wat PARK21 inhoudt.
- Ondersteunen bestemmingsprocedures en vergunningen (vereenvoudigen en versnellen). De principes van ontwikkelingsplanologie volgen en op voorhand geen limitatieve lijst voor verbredingsopties maken.

- Gemeentelijke diensten mobiliseren voor PARK21 en vragen van welke diensten in het park en verbrede bedrijven zij gebruik zouden willen maken, zoals Welzijn (WMO), Onderwijs, Sociale zaken, Groenbeheer.
- Watervoorraad in recreatiegebied benutten voor landbouw (tegen verzilting).
- Het ontwikkelen van verbrede landbouw niet alleen in, maar ook in een zone rondom PARK21 stimuleren, om zo sneller een ruim aanbod te creëren (verbrede bedrijven buiten PARK21 zullen zich moeilijk laten verleiden tot bedrijfsverplaatsing of ruil naar PARK21 toe).

5.3 Aanbevelingen aan de ondernemers

- Ondernemers moeten kansen zelf zien en realiseren, ondersteund door Agro Nova PARK21.
- Eigen creativiteit en ondernemingszin nodig (begeleiding/training).
- Gestructureerde afstemming en bemiddeling van individuele verbredingsinitiatieven, ook richting de gemeente en andere partijen.¹
- Indien sprake is van een pachtsituatie, is het zaak om bij verbredingsinitiatieven tijdig de verpachter erbij te betrekken/informereren.
- Meer samenwerken met andere ondernemers en ondernemende burgers op zijn erf. Overwegen om de vereniging Agro Nova PARK21 open te stellen voor andere ondernemers en ondernemende burgers uit het (omliggende) gebied.
- Samenwerkingsconstructies ontwikkelen, zoals:
 - ondernemer pakt verbreding zélf op;
 - ondernemer gaat samenwerking aan met andere ondernemer over verbreding (vgl. Zonnehoeve);
 - ondernemer stelt ruimte en agrarische omgeving betaald ter beschikking voor verbreding.

¹ Een inspirerend voorbeeld is Landwaard in het gebied rond Nijmegen (www.landwaard.eu). Naar verluidt zou het Natuur en Milieucentrum Haarlemmermeer een dergelijke rol op zich willen nemen.

Bijlage 1a

Bronnen

www.boerbos.nl
www.boerenbuur.nl
www.boer-en-maat.nl
www.deheimanshof.nl
www.innovatienetwerk.nl
www.jeugdland.net
www.landzijde.nl
www.park21.info
www.meerboeren.nl
www.multifunctionelelandbouw.nl
www.agrarischekinderopvang.nl
www.statline.nl
www.anwb.nl

Caron-Flinterman, F., F. van Alebeek en D. de Jong, *Nieuwe diensten in de multifunctionele landbouw*. Rapport 311. Wageningen UR Livestock Research, 2010.

ECORYS, *Verbreiding gevraagd, Verkenning potentiële marktvoorwaarden verbredingsactiviteiten landbouw*. Ecorys Nederland BV, Aequator Groen & Ruimte, Verwey-Jonker Instituut, 2009.

Holzmann, M. en J. Bouwmeester, *Wensbeelden voor het park van de 21e eeuw*. I&O Research, Hoorn, 2008.

LEI, *Landbouw-Economisch Bericht 2010*. LEI, onderdeel van Wageningen UR, 2010.

Pijnenburg, B. en G. Remmers, *Een welvarend Platteland begint in de Stad, aanbevelingen van de Community of Practice, 'naar een nieuwe generatie stad-landrelaties'*. 2009. Te downloaden via www.netwerkplatteland.nl

Roest, A, K. Oltmer, G. Venema, J. Jager, L. Jeurissen, E. Gies, H. Schoorlemmer, V. Hendriks, A. Goossens, A. Dekking, J. Kamstra en A. Visser, *Kijk op multifunctionele landbouw, omzet en impact; Achtergronddocument*. Rapport 2009-041. LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag, 2009.

Bijlage 2

Lijst van geraadpleegde organisaties en personen

	Organisatie	Personen
1	Meerboeren	Jan Ham
2	Hoogheemraadschap Rijnland	Jelmer Biesma, Jean Paul de Jong
3	Agrarische Initiatiefgroep Agro Nova PARK21	Pieter Bijlsma, Ton van Schie
4	LTO Noord	Paul Munsterman, Peter Baars

Bijlage 3

Deelnemers informatie- en discussieavonden LER PARK21 en Quickscan kansen multifunctionele landbouw

LTO-Noord Peter Könst Vincent Könst Pieter Bijlsma Paul Munsterman Peter Baars Nico Koeckhoven Ard Moog	DLG Adri van Kromwijk Peter Wichman
Meerboeren Kees Avis	Gemeente Haarlemmermeer Rob van Aerschot Erwin van Liempd Annemiek van Jole Petra Kort
Stivas Erwin van de Berg Flip Blom	CLM Eric Hees
Initiatiefgroep agrariërs/Agro Nova PARK21 Abram Rus Dirk Molenaar Pieter Bijlsma Ton van Schie	LEI, onderdeel van Wageningen UR Gabe Venema Kees de Bont Theo Vogelzang

Het LEI ontwikkelt voor overheden en bedrijfsleven economische kennis op het gebied van voedsel, landbouw en groene ruimte. Met onafhankelijk onderzoek biedt het zijn afnemers houvast voor maatschappelijk en strategisch verantwoorde beleidskeuzes.

Het LEI is een onderdeel van Wageningen UR (University & Research centre). Daarbinnen vormt het samen met het Departement Maatschappijwetenschappen van Wageningen University en het Wageningen UR Centre for Development Innovation de Social Sciences Group.

Meer informatie: www.lei.wur.nl

